

Comparison of Types of Taxation in Islamic civilization with the Emphasis on the Financial Monographs in the First Five Centuries of Islam

Fereshteh Boosaeidi¹ Mohammad Ali Chelongar² Asghar Mantarez al-Qaem³ Zahra Hossein Hashemi⁴

- 1 .Ph. D in shiite history, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: fboosaidi@yahoo.com
2. Professor of history, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: m.chelongar@yahoo.com
- 3 .professor of history department, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: montazer5337@yahoo.com
4. Ph. D in history of Islam, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: hashemizahra30@yahoo.com

Abstract:

One of the characteristics of historiography in Islamic civilization is investigating the financial aspect of Islamic society along with the political, cultural and social history. Since the early Islamic centuries, many monographs were written concerning the financial issues including market, property, jizya, dinar and dirham, trade, earnings, industries, zakat, khums, weights and amounts, currencies and income. Moreover, the historical sources about conquests, general histories, geographical books, local histories as well as comprehensive hadith and jurisprudential books, contain a lot of important information about financial issues. Financial monographs can be classified into various types based on the author's position, motivations and writing factors, writing methodology and the way the authors look at the financial issues. Relying on the descriptive-analytical method and historiographical sources and indexes through the library study, the main question if research has been answered on what were the types of Muslims' taxation based on the financial monographs in first five centuries A. H. According to the findings of research, it can be concluded that three types of jurisprudential-traditional, historical-chronological and political-official, were the main types of Muslims' taxation.

Keywords: taxation, economic history, history of Islam, Islamic historiography.

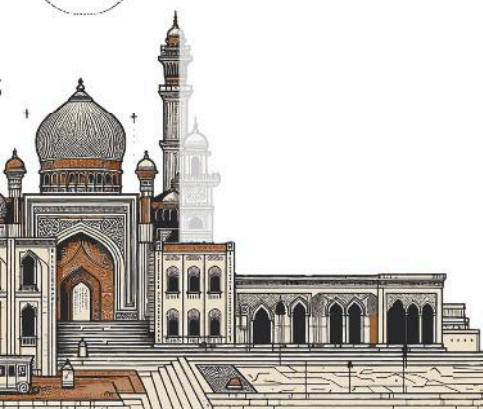
Article Info:

Article type: Research Article

Article history: *Received* February 8, 2020
Received in revised form August 16, 2020
Accepted September 5, 2020
Published online December 30, 2023

Cite this article:

Boosaeidi, F., Chelongar, M.A., Mantarez al-Qaem, A., Hossein Hashemi, Z. (2023). Comparison of Types of Taxation in Islamic civilization with the Emphasis on the Financial Monographs in the First Five Centuries of Islam. *History of Islam*, 24(4), 83-120. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.56829.2006>

Bagher Al-Olum University

ISSN 2783-414X

مقارنة لكيفية الكتابة المالية في الحضارة الإسلامية من خلال التأكيد على المونوغرافيا المالية في القرون الخمسة الإسلامية الأولى

فرشته بوسعيدي^١ محمدعلي جلونگر^٢ أصغر منتظرالقائم^٣ زهراء حسين هاشمي^٤

١. دكتوراه تاريخ التشيع، جامعة أصفهان، أصفهان، إيران، (الكاتب الرئيسي)، البريد الإلكتروني: fboosaidi@yahoo.com
٢. أستاذ قسم التاريخ، جامعة أصفهان، أصفهان، إيران. البريد الإلكتروني: m.chelongar@yahoo.com
٣. أستاذ قسم التاريخ، جامعة أصفهان، أصفهان، إيران. البريد الإلكتروني: montazer5337@yahoo.com
٤. دكتوراه تاريخ الإسلام، جامعة أصفهان، أصفهان، إيران. البريد الإلكتروني: hashemizahra30@yahoo.com

الملخص:

إحدى خصائص التأريخ في الحضارة الإسلامية، هي دراسة الجانب المالي للمجتمع الإسلامي بالإضافة إلى التاريخ السياسي والثقافي والاجتماعي. منذ أوائل القرون الإسلامية، تمت كتابة العديد من الدراسات حول القضايا المالية وتحت عناوين مختلفة مثل: الأسواق، الأموال، الجزية، الدينار والدرهم، التجارة، المكاسب التجارية، الصناعات، الزكاة، الخمس، الأوزان والكميات والأسعار وما شابه ذلك. علاوة على ذلك، تحتوي المصادر التاريخية على معلومات مهمة مرتبطة بالمسائل المالية وتتضمن الحديث حول الفتوحات، التواريخ العامة، الكتب الجغرافية، التواريخ المحلية، بالإضافة إلى كتب الحديث والفقه الشاملة. يمكن تصنيف المونوغرافيا المالية إلى أنواع مختلفة بناءً على موقف المؤلف، الدوافع، أسباب التأليف، منهجية التأليف، والطريقة التي ينظر بها الكتاب إلى المسائل المالية. في هذه الدراسة تم الاستناد إلى المنهج الوصفي التحليلي، بالإضافة إلى استخدام المصادر التاريخية والفهارس، والاستعانة بالمطالعة المكتبيّة. وقد تمت الإجابة على السؤال الرئيسي: ما هي أنواع الكتابة المالية للمسلمين بالإتكاء على المونوغرافيا المالية في القرون الخمسة الأولى للهجرة؟ وفقاً لنتائج البحث، ورداً على السؤال يمكن القول أن هناك ثلاث أنواع أصليّة لكيفية الكتابة المالية للمسلمين وهي: فقهية-حديثة، تاريخية-كتابة وقائع، و سياسية-إدارية.

الكلمات المفتاحية: الكتابة المالية، التاريخ الاقتصادي، تاريخ الإسلام، تدوين التأريخ الإسلامي.

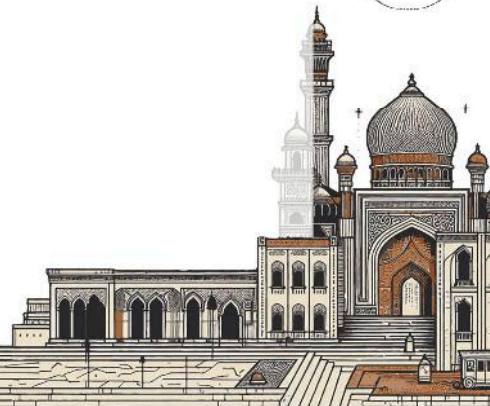
اطلاعات المقالة:

نوع المقالة: بحثية

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٠/٠٢/٠٨ | تاريخ المراجعة: ٢٠٢٠/٠٨/١٦ | تاريخ القبول: ٢٠٢٠/٠٩/٠٥ | تاريخ النشر: ٢٠٢٣/١٢/٣٠

استشهاد به هذا المقال:

بوسعيدي، فرشته؛ جلونگر، محمدعلي؛ منتظرالقائم، أصغر؛ حسين هاشمي، زهراء (٢٠٢٣). مقارنة لكيفية الكتابة المالية في الحضارة الإسلامية من خلال التأكيد على المونوغرافيا المالية في القرون الخمسة الإسلامية الأولى. (٤) ٨٣-١٢٠. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.56829.2006>

مقایسه گونه‌های مالیه‌نگاری در تمدن اسلامی با تأکید بر تک‌نگاری‌های مالی در پنج قرن نخست اسلامی

فرشته بوسعدی^۱ محمدعلی چلونگر^۲ اصغر منتظرالقائم^۳ زهرا حسین‌هاشمی^۴

۱. دکترای تاریخ تشیع دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: fboosaidi@yahoo.com
۲. استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: m.chelongar@yahoo.com
۳. استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: montazer5337@yahoo.com
۴. دکترای تاریخ اسلام دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: hashemizahra30@yahoo.com

چکیده:

یکی از ویژگی‌های تاریخ‌نگاری در تمدن اسلامی، پرداختن به جنبه مالی جامعه اسلامی در کنار تاریخ سیاسی، فرهنگی و اجتماعی است. از همان قرون اولیه اسلامی، تک‌نگاری‌های بسیاری با موضوعات مالی و تحت عناوینی همچون: اسواق، اموال، جزیه، دینار و درهم، تجارت، مکاسب، صنایع، زکات، خمس، اوزان و مقادیر و اسعار و مانند آن، به نگارش درآمد. افزون بر این، منابع تاریخی درباره فتوح، تواریخ عمومی، کتب جغرافیایی، تواریخ محلی و نیز کتب جامع حدیثی و فقهی، در بردارنده اطلاعات فراوان و مهمی درباره مسائل مالی هستند. تک‌نگاری‌های مالی را می‌توان بر پایه سبب نوشتندگاران، انگیزه‌ها و عوامل نگارش، روش نگارش و نوع نگاه نویسندگان به مسائل مالی، در گونه‌های متنوعی دسته‌بندی کرد. در این پژوهش، با روش وصفی - تحلیلی و با استفاده از منابع تاریخ‌نگاری و فهرس و از طریق مطالعه کتابخانه‌ای، به این پرسش اصلی پاسخ داده شده است که گونه‌های مالیه‌نگاری مسلمانان بر پایه تک‌نگاری‌های مالی در پنج قرن نخست هجری چه بوده است؟ بر اساس یافته‌های پژوهش، در پاسخ به این پرسش می‌توان گفت سه گونه: فقهی - حدیثی، تاریخی - وقایع‌نگاشتی و سیاسی - اداری، اصلی‌ترین گونه‌های مالیه‌نگاری مسلمانان بوده است.

کلیدواژه‌ها: مالیه‌نگاری، تاریخ اقتصادی، تاریخ اسلام، تاریخ‌نگاری اسلامی.

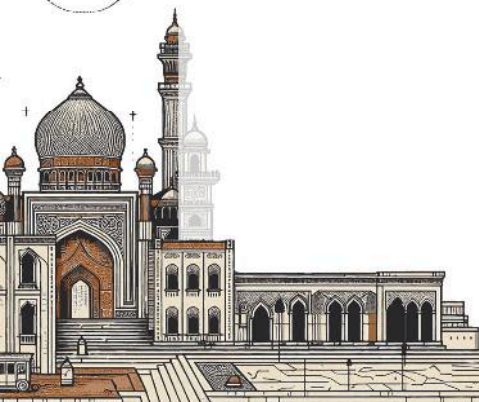
اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۱۹ | تاریخ بازنگری: ۱۳۹۹/۰۵/۲۶ | تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۱۵ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۹

استناد:

بوسعدی، فرشته؛ چلونگر، محمدعلی؛ منتظرالقائم، اصغر؛ حسین‌هاشمی، زهرا (۱۴۰۲). مقایسه گونه‌های مالیه‌نگاری در تمدن اسلامی با تأکید بر تک‌نگاری‌های مالی در پنج قرن نخست اسلامی. تاریخ اسلام، ۱۲۰-۸۳.(۴)۲۴. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.56829.2006>

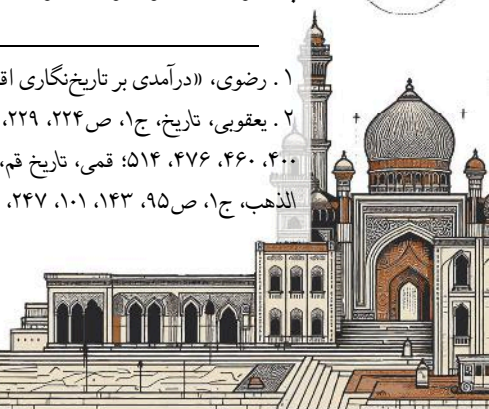

مقدمه

از ویژگی‌های تاریخ‌نگاری، ظهور سبک جدیدی است که در کنار تاریخ سیاسی، فرهنگی و اجتماعی، تاریخ اقتصادی و مالی را مورد بررسی قرار می‌دهد. نظر به سهم ملموس اقتصاد در زندگی انسان و برجستگی بیشتر کنش اقتصادی انسان‌ها، این بخش از حیات جمعی انسان، برجسته‌تر بوده و طبیعی است که مورد اهتمام بیشتر مورخان قرار گیرد.^۱ با شکوفایی تمدن اسلامی در سده‌های نخست، مسلمانان در زمینه‌های مختلف تاریخ‌نگاری همچون: طبقات، فتوح، مقاتل، تواریخ عمومی، نسب‌نگاری، کتب جغرافیایی و غیره، آثاری به یادگار گذاشتند. در کنار این ابواب، یکی دیگر از شعب تاریخ‌نگاری که مورد توجه مسلمانان قرار گرفت، تدوین آثار در باب امور مربوط به مسائل مالی بود. بنابراین، نویسندگان مسلمان از همان قرون اولیه اسلامی، تک‌نگاری‌های بسیاری را با موضوعات مالی تحت عناوینی مانند: اسواق (بازارها)، اموال، جزیه، دینار و درهم، تجارت، مکاسب، صنایع، زکات، خمس، اوزان و مقادیر و اسعار (نرخ‌ها) و مانند آن را تدوین نمودند.

البته آثار مکتوب مالی، منحصر به تک‌نگاری‌ها نبوده است و در تواریخ عمومی (تاریخ یعقوبی، تاریخ طبری، اخبار الطوال دینوری، التنبیه والاشراف و...)، تواریخ محلی (تاریخ قم محمدبن حسن، تاریخ بغداد ابن‌خطیب، تاریخ دمشق ابن‌عساکر و...)، منابع جغرافیایی (البلدان یعقوبی، مسالك وممالك ابن‌خردادبه و...) و فتوح (فتوح البلدان بلاذری، الفتوح ابن‌ابی‌شبهه، فتوح ابومخنف، فتوح واقدی و...) نیز می‌توان به این مباحث دست یافت؛ برای مثال، در تاریخ یعقوبی، تاریخ قم، مروج الذهب و التنبیه والاشراف مسعودی، می‌توان علاوه بر ذکر مسائل مختلف تاریخی، بحث دینار و درهم و مراحل تحول آنها، بحث بازار و انواع آن در جاهلیت و اسلام، خرید و فروش در بازارها، نوع معاملات، بحث خراج و مسائل مرتبط با آن، از جمله: انواع خراج، مقدار خراج مناطق مختلف، عاملان خراج و دارالخراج و بحث اقطاع و مسائلی همچون: انواع اقطاع در زمان پیامبر ﷺ، ابوبکر و عمر را نیز مشاهده کرد.^۲ در کتب جامع حدیثی (مانند: کافی، من‌لایحضره

۱. رضوی، «درآمدی بر تاریخ‌نگاری اقتصادی»، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ش ۵، ص ۹۴.
 ۲. یعقوبی، تاریخ، ج ۱، ص ۲۲۴، ۲۲۹، ۳۴۹-۳۵۱؛ همان، ج ۲، ص ۲۳، ۲۴، ۳۴، ۴۲، ۵۸، ۶۰، ۶۱، ۱۴۴، ۱۴۵، ۲۴۷، ۴۰۰، ۴۶۰، ۴۷۶، ۵۱۴؛ قمی، تاریخ قم، ص ۳۱، ۳۸، ۸۶، ۱۰۱-۱۱۳، ۱۲۲-۱۳۳، ۱۴۴-۱۴۲، ۱۴۷-۱۴۸؛ مسعودی، مروج الذهب، ج ۱، ص ۹۵، ۱۴۳، ۱۰۱، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۶۲، ۳۳۳، ۳۸۴، ۴۶۳؛ مسعودی، التنبیه والاشراف، ص ۴۰، ۱۵۱، ۱۶۰.

الفقه، تهذیب و استبصار) و فقهی (مثل: المقنع شیخ‌صدوق، المبسوط و الاختلاف شیخ طوسی، السرائر ابن‌ادریس حلی) نیز در ابواب مختلف، به مسائل مالی نظیر: زکات، خمس، تجارت، مکاسب، وقف، کفاره، نذور، الصرف، بیع و شراء و مانند آن توجه شده است.

هدف اصلی در این پژوهش، آن است که با پنج معیار اصلی (عوامل و موضوع تدوین، رویکرد، هدف و روش نویسندگان تک‌نگاری‌های مالی)، به بررسی انواع نگارش‌های مالی مسلمانان در ارتباط با تک‌نگاری‌های مالی بپردازیم.

پیشینه تاریخی تحقیق

در باب مسائل مالی و تاریخ آنها، تاکنون تحقیقات سودمندی انجام شده است؛ برای نمونه، می‌توان به کتاب خراج و نظام‌های مالی دولت اسلامی نوشته ضیاءالدین الریس (۱۴۱۸ق)، کتاب خراج از آغاز فتوح اسلامی تا میانه قرن سوم هجری تألیف غیداء خزنه کاتبی، کتاب اقطاع و حقوق تقسیم اراضی دولتی از سید محمد خامنه‌ای، کتاب بازار در تمدن اسلامی از ایرج پروشانی، کتاب درهم اسلامی، درهم‌های عرب ساسانی از ناصر سید محمود نقشبندی و مباحث مالی کتاب مالک و زارع لمبتون،^۱ کتاب تمدن اسلام و عرب گوستاولوبون^۲ و کتاب تاریخ تمدن جرجی زیدان (۱۳۳۲ق) اشاره کرد؛ اما آنچه در تحقیق پیش‌رو مدنظر است، منابع مالیه‌نگاری در ارتباط با تک‌نگاری‌های مالی است که درباره این موضوع، نویسندگان معاصر، دو دسته از منابع تاریخی و فقهی را مورد توجه قرار داده‌اند.

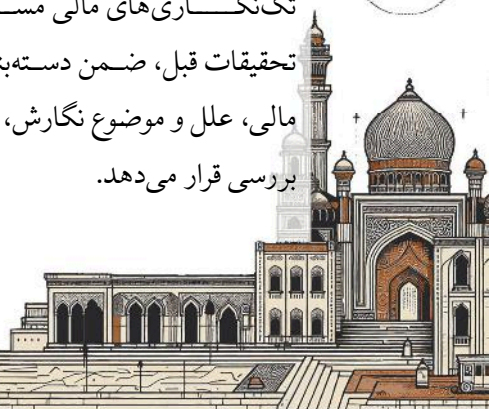
در میان پژوهش‌های مرتبط با بحث منابع مالیه‌نگاری در کتب و مقالات معاصر، صادق آئینه‌وند در کتاب علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی شمار اندکی از منابع تاریخ‌نگاری مالی را ذیل عنوان «خراج» آورده است. ابوالفضل شکوری نیز در کتاب درآمدی بر تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری مسلمانان، در جداولی مجزا به معرفی برخی از آثار مالی همچون: دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع توجه داشته است. مدرس طباطبائی در کتاب زمین در فقه اسلامی، بحث مفصلی در باب خراج ارائه می‌دهد. وی ضمن بررسی وضع حقوقی نظام مالیات ارضی اسلامی، به معرفی برخی از تک‌نگاری‌های تاریخی و

1. Lambton.
2. Gustave Le Bon.

فقهی مسلمانان در باب خراج پرداخته است. هدف نویسنده در این کتاب، بحث احکام و مسائل فقهی خراج می‌باشد؛ نه بحث در باب منابع تاریخ‌نگاری خراج. وی همچنین، در کتاب میراث مکتوب شیعه، علاوه بر معرفی آثار شیعیان، برخی تک‌نگاری‌های مالی آنها در موضوع زکات و فرائض را نیز بررسی کرده است. اجتهادی در کتاب وضع مالی و مالیه مسلمین از آغاز تا پایان دوره امویان ضمن شرح مفصلی درباره وضع مالی مسلمانان، در قسمت مقدمه به معرفی برخی منابع و مآخذ مالی مسلمانان پرداخته است؛ اما به‌صورت تخصصی به تاریخ‌نگاری مالی وارد نشده است. حسین عزیزی نیز در کتاب نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح، ضمن بررسی منابع فتوح اسلامی، از کتب اموال و خراج نام برده است؛ اما هدف نویسنده در این کتاب، معرفی این آثار به عنوان منابع فقهی — حدیثی در باب فتوح می‌باشد و نه بحث در خصوص مسائل مالی. فؤاد سزگین نیز در کتاب تاریخ نگارش‌های عربی ضمن معرفی نسخ خطی در موضوعات مختلف: فقهی، حدیثی، کلامی، علوم قرآنی، تاریخ و فرهنگ و ادبیات، به معرفی برخی آثار مالی مسلمانان در باب: خراج، اقطاع، دینار و درهم و بازار پرداخته است. در میان مقالات به‌نگارش درآمده نیز یاسر عبدالکریم الحورانی در مقاله‌ای با عنوان «منابع میراث اقتصادی اسلام»، به‌صورت فهرست‌وار به معرفی برخی آثار تألیفی در ابواب مختلف اقتصادی از جمله: دینار و درهم، بازار، مکاسب، تجارت، ربا، خراج و اقطاع، خمس، صنایع و... پرداخته است. علی صفری آق‌قلعه نیز در تحقیقی در خصوص بررسی کتاب‌شناسانه آثار استیفا در دوره اسلامی به معرفی تعدادی از آثار مسلمانان در باب خراج و استیفا پرداخته است. در موضوع مطالعات منابع مالی نیز فرشته بوسعیدی پایان‌نامه‌ای تحت عنوان «تحلیل تاریخی متون مالی شیعیان هفت قرن نخست هجری» تدوین نموده است. تأکید نویسنده در این پایان‌نامه، بر منابع مالی تألیفی شیعیان است. باید توجه داشت که آثار فوق، به‌معرفی صرف برخی از تک‌نگاری‌های مالی مسلمانان بسنده کرده‌اند؛ اما این پژوهش، با نگاهی متفاوت از تحقیقات قبل، ضمن دسته‌بندی گونه‌های نگارش‌های مالی در خصوص تک‌نگاری‌های مالی، علل و موضوع نگارش، رویکردها، اهداف نویسندگان و روش تدوین این آثار را مورد بررسی قرار می‌دهد.

گونه‌های تک‌نگاری‌های مالی

واقعیت آن است که در تقسیم‌بندی علوم به سبب تنوع، لغزندگی و تداخل گزارش‌ها، نمی‌توان به نقطه نظر جامع و مانعی دست یافت، ولی به مقتضای ضرورت انسجام و تألیف در نگارش، چاره‌ای جز دستیابی به حداقل‌ها نیست. در باب تک‌نگاری‌های مالی باتوجه به تعدد آثار نگارشی و با مطالعات انجام شده، می‌توان گونه‌های متنوعی در دسته‌بندی تک‌نگاری‌های مالی جستجو کرد، زیرا شخصیت و سِمَت نویسندگان، انگیزه‌ها و عوامل نگارش، روش نگارش، هدف، موضوع، نوع نگاه نویسندگان به مسائل مالی بسیار متفاوت می‌باشد. براین اساس، می‌توان تک‌نگاری‌های مالی را به سه بخش تقسیم کرد: تک‌نگاری‌های فقهی - حدیثی، تک‌نگاری‌های تاریخی - وقایع‌نگاشتی و تک‌نگاری‌های سیاسی - اداری. به غیر از این سه‌گونه اصلی مالیه‌نگاری، دوگونه تک‌نگاری‌های مالی - کلامی و تک‌نگاری‌های مالی - ادبی نیز به نسبت بسیار کمتر مورد توجه نویسندگان متکلم و ادیب بوده است؛ به عنوان مثال، در مباحث کلامی، با توجه به تفاوت معنایی سعر و ثمن، متکلمان درباره مسبب گرانی یا ارزانی نرخ‌ها، آرای گوناگونی مطرح کرده و آثاری در این باب تدوین کرده‌اند. از جمله نویسندگان و آثار آنان در این باب، می‌توان به الحسن بن موسی النوبختی (۳۱۰ق) از متکلمان امامیه و کتاب الأرزاق والآجال والأسعار^۱ و مظفر بن محمد بن احمد ابوالجیش البلخی (۳۶۷ق) متکلم^۲ و کتاب الأرزاق والآجال وی اشاره کرد.^۳ نمونه دیگر این آثار، رساله‌ای از امام صادق علیه السلام (۱۴۸ق) در باب رزق و روزی می‌باشد. این اثر، در احتجاج بر صوفیه به نگارش درآمده؛ چراکه آن حضرت را از طلب رزق و روزی نهی می‌کردند.^۴ سعد بن عبدالله اشعری (۳۰۱ یا ۲۹۹ق) از متکلمان شیعه نیز احتجاج الشیعة علی زید بن ثابت فی الفرائض^۵، و جاحظ (۲۵۵ق) متکلم معتزلی «رسالة

۱. عزیزی، نقد و بررسی منابع تاریخ فتوح، ص ۶۳.

۲. نجاشی، رجال، ص ۵۰.

۳. همان، ص ۳۳۰.

۴. همان، ص ۳۳۱.

۵. ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۸۷.

۶. نجاشی، رجال، ص ۱۳۳-۱۳۴.

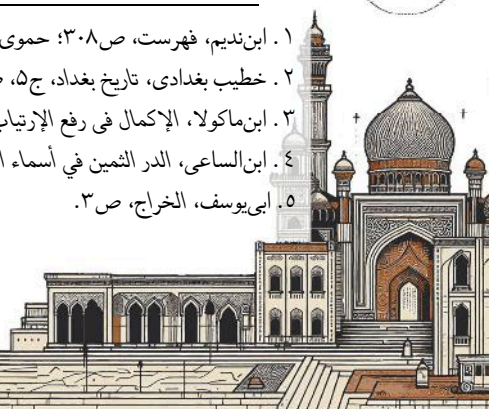
إلى ابى النَّجْم فى الخراج» را تدوین نموده‌اند.^۱ جاحظ همچنین، به‌عنوان ادیب، کتاب البخلاء^۲ را در موضوع بخل به شیوه‌ای ادبی، اخلاقی و انتقادی نگاشته است. علی بن هبة الله عجلی (ابن ماکولا) (۴۷۵ق)، ادیب و شاعر، مفاخرة القلم والسیف والدينار^۳ و سعید بن هاشم الخالدی (۴۰۰ق)، شاعر، الهدایا والتحف را تدوین نموده‌اند.^۴ هدایا (پذیرش یا رد هدایا) و اشعاری که در این زمینه سروده شده، هدایایی که برای پادشاهان ارسال شده و هدیه‌هایی که انسان‌های نادان ارسال می‌کردند، از موضوعات این کتاب است.

۱. تک‌نگاری‌های مالی فقهی - حدیثی

تک‌نگاری‌های مالی فقهی - حدیثی، منابعی هستند که به‌منظور روشن کردن احکام شرعی و دینی در ارتباط با حقوق و مسائل مالی جامعه و امور اداری دولت اسلامی، توسط فقها تدوین شده‌اند. این آثار از نظر تعداد آثار تألیفی، در رتبه اول قرار دارند؛ چراکه مسائل مالی در اسلام، بیشتر از منظر فقهی مورد توجه بوده است. بسیاری از تک‌نگاری‌های مالی، در این ابواب به‌نگارش درآمده است.

این دسته آثار، نسبت به دیگر تک‌نگاری‌های مالی، از وثاقت بیشتری برخوردار هستند؛ زیرا فقها، به‌عنوان افراد مرجع و قابل اعتماد دستگاه خلافت و مردم در ارتباط با احکام دین، از نویسندگان اصلی این آثار به‌شمار می‌روند. بنابراین، چون این آثار جنبه کاربردی و عملی جهت اجرای شریعات جامعه اسلامی را داشته‌اند، از اغراض شخصی به‌دور مانده‌اند؛ به‌عنوان مثال، ابویوسف (۱۸۲ق) الخراج را جهت ترسیم نظامی فراگیر برای خراج که با اصول شریعت اسلامی هماهنگ باشد، برای خلیفه هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳ق) به‌نگارش درآورد. او بدون اینکه نسبت به خلیفه جانب احتیاط پیش گیرد، خلیفه را اندرز می‌دهد و نصیحت می‌کند که حکومت خود را بر تقوا بنا کند؛ زیرا اگر حکومت بر غیر تقوا بنا شود، طولی نخواهد کشید که خداوند حکومت او را از ریشه می‌کند و بر سر کسی که آن را بنا کرده و به آن یاری کرده، ویران می‌سازد.^۵

۱. ابن ندیم، فهرست، ص ۳۰۸؛ حموی، معجم الأدباء، ج ۴، ص ۴۹۵.
۲. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۲۱۱۸.
۳. ابن ماکولا، الإكمال فی رفع الإرتیاب عن المؤلف، ج ۱، ص ۵.
۴. ابن الساعی، الدر الثمین فی أسماء المصنفین، ص ۱۴۱.
۵. ابی‌یوسف، الخراج، ص ۳.

تک‌نگاری‌های مالی فقهی - حدیثی	
نیازهای تقنینی در ارتباط با مسائل فقه مالی حکومت و جامعه اسلامی	عوامل تدوین

در سرزمین‌های اسلامی، فقیهان به‌عنوان یک نهاد تقنینی، و حاکمیت و افراد جامعه به‌عنوان دو نهاد اجرایی، نیاز مبرم به‌شناخت سیره نبوی و صحابه، به‌عنوان دومین منبع قانونگذاری اسلامی داشتند. بنابراین، از یک‌سو، سلوک سیاسی پیامبر ﷺ و خلفای نخستین در سرزمین‌ها و شهرهای فتح‌شده در باب مسائل گوناگون جهاد و تعامل با اهل کتاب، انواع مالیات و نظام مالی، شناخت شئون فتوح از نظر صلح‌آمیز یا قهرآمیز بودن آنها، فقها را بر آن داشت تا سیاست و رویه مناسب در خصوص مقررات مالی این سرزمین‌ها اتخاذ کنند.^۱ از این‌رو، فتوای فقها اساس فقه سیاسی - مالی گردید. از سوی دیگر، سیره پیامبر ﷺ در ارتباط با مسائل روزمره مالی مورد مواجهه مسلمانان، اساس فقه اجتماعی - مالی گردید. برای اجرای این دو وظیفه، فقها که برحسب وظیفه ملزم به رتق و فتق امور اقتصادی و اجتماعی بودند، به‌تکاپو افتادند. چنین ضرورتی، آنان را هم‌زمان به دو نقطه مهم متوجه ساخت: فقه و تاریخی که می‌توانست به پشتیبانی آن برخیزد. از این‌رو، از یک‌سو، بخش بزرگی از روایات مالی را فقیهانی چون: قاسم‌بن‌سلام (۲۲۴ق)،^۲ قاضی‌ابویوسف (۱۸۲ق)،^۳ یحیی‌بن‌آدم (۲۰۳ق)^۴ و جاحظ (۲۵۵ق)^۵ در باب مسائل فقه سیاسی - مالی با موضوع: خراج، جزیه، اقطاع، زکات، خمس غنائم، انفال و... نقل کرده‌اند و از سوی دیگر، بخش بزرگی از روایات مالی را فقیهانی چون: حسین‌بن‌سعید (۲۵۷ق)،^۶ علی‌بن‌مهزیار (۲۵۴ق)،^۷ جعفر بن بشیر

۱. عزیزی، نقد و بررسی منابع تاریخ فتوح، ص ۷۰.
 ۲. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۱۹، ۳۴، ۴۰، ۴۲ و ۴۸.
 ۳. ابوعمید، الأموال، ص ۱۱۶؛ ابوالفرج، الخراج، ص ۲۱۴، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۹ و ۲۵۲؛ مقریزی، المواعظ والاعتبار، ج ۳، ص ۲۱۹.
 ۴. ابن‌شبه، تاریخ مدینه، ج ۱، ص ۱۸۵؛ همان، ج ۲، ص ۴۸۸؛ همان، ج ۳، ص ۱۱۴؛ همان، ج ۴، ص ۱۲۶۴.
 ۵. حموی، معجم البلدان، ج ۵، ص ۱۴۱؛ مقریزی، المواعظ والاعتبار، ج ۳، ص ۲۱۸.
 ۶. طوسی، الاستبصار، ج ۲، ص ۹۶ و ۹۷؛ همان، ج ۴، ص ۴۱، ۴۲، ۵۱، ۵۴ و ۵۷؛ کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۳۳۴؛ همان، ج ۷، ص ۶۳۳، ۶۳۴ و ۶۴۲؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۵، ص ۳۲۴-۳۸۷؛ همان، ج ۸، ص ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳ و ۳۲۴.
 ۷. طوسی، الاستبصار، ج ۲، ص ۱۲۵؛ کلینی، الکافی، ج ۷، ص ۶۴۸؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۸، ص ۳۰۵ و ۳۱۱؛ شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۷۶.

(۲۰۸ق)،^۱ صفوان بن یحیی (۲۱۰ق)،^۲ معاویه بن حکیم الدهنی (۲۵۴ق)^۳ و محمد بن سنان (۲۲۰ق)^۴ در باب مسائل فقه اجتماعی - مالی با موضوع: کفارات، نذورات، مکاسب، تجارت، فرایض، بیع و شراء و... نقل کرده‌اند.

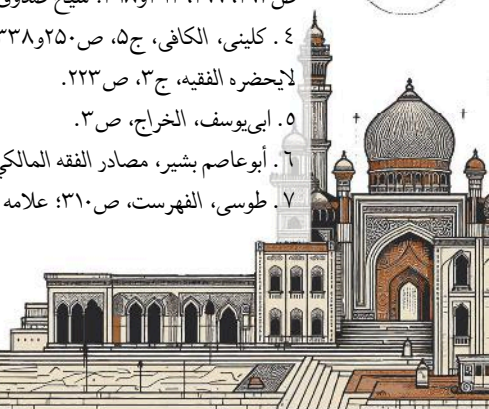
موضوع آثار	فقه مالی حکومت و جامعه شامل: منابع مالی، پیشه‌ها و صناعات، عقود، قراردادهای و معاملات و مالکیت خصوصی
------------	--

منابع مالی (زکات، خمس، انفال، فیء، نذورات و کفارات، لُقْطه، خراج، جزیه، اقطاع، صدقات، وقف)، پیشه‌ها و صناعات (کسب و کار، معاش، رزق، تجارت، صنایع، بازار، فرایض، اوزان و مقادیر)، عقود، قراردادهای و معاملات (بیع و شراء، رهن، اجاره، مزارعه، مساقات، ضمان، ودیعه، عاریه، مضاربه) و مالکیت خصوصی (عطایا و هبه، غضب، وصیت و ارث، عتق).

رویکرد نویسندگان	رویکرد و نگاه فقهی - کاربردی
------------------	------------------------------

به‌عنوان مثال، ابویوسف (۱۸۲ق)، فقیه حنفی، «الخراج» را به درخواست هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳ق) در زمینه مالیات‌های دولت مطابق با احکام اسلامی تدوین نمود.^۵ یحیی بن عمر (۲۸۹ق) احکام السوق یا قضیه السوق^۶ را با رویکردی فقهی - کاربردی درباره زندگی اقتصادی شمال آفریقا تدوین نمود. وی در این کتاب، به بازار، خرید و فروش و معاملات فقه اهل سنت پرداخته است. محمد بن عمر زیدی (قرن دوم) «الفرائض عن الصادق (علیه السلام)» را تدوین نموده است.^۷ احتمالاً این کتاب، مجموعه روایات نقل شده از امام

۱. کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۱۶۹ و ۱۸۶؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۳۳۱، ۳۶۳، ۳۶۸ و ۳۷۴؛ حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۷، ص ۴۶، ۹۰، ۱۳۴، ۱۶۵ و ۳۰۶.
۲. کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۱۹۵ و ۳۷۲؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۳۸۰؛ همان، ج ۷، ص ۱۵.
۳. طوسی، الاستبصار، ج ۴، ص ۱۴۹، ۱۵۲، ۱۶۳ و ۱۶۸؛ کلینی، الکافی، ج ۷، ص ۱۷۷؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۲۹۴، ۲۹۹، ۳۱۲ و ۳۱۸؛ شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۲۶۲ و ۲۸۲.
۴. کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۲۵۰ و ۳۳۸؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۷، ص ۲۲، ۲۴، ۲۶، ۴۳، ۴۹، ۵۰، ۶۱ و ۶۷؛ من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۲۲۳.
۵. ابی‌یوسف، الخراج، ص ۳.
۶. أبو عاصم بشیر، مصادر الفقه المالکی، ص ۸۶.
۷. طوسی، الفهرست، ص ۳۱۰؛ علامه حلی، خلاصة الأقول، ص ۲۳۳.

صادق علیه السلام (۱۴۸ق) در باب فرائض می‌باشد. علی بن ابی‌سهل قزوینی (۳۵۰ق) «مصایح موازین العدل»^۱ را در موضوع موازین شرعی تألیف کرده است.^۲ احمد بن عمر شیبانی (۲۶۱ق) «الخراج» را برای خلیفه مهتدی (۲۵۶ق) تدوین نموده است.^۳ شیخ صدوق (۳۸۱ق) «الجزية فی الفقه» و «مسائل الوقف»^۴ را در موضوع فقه تدوین کرده است. احمد بن محمد خلال (۳۱۱ق)، فقیه حنبلی، «الحث علی التجارة والصناعة» را با نگاه فقهی در جهت نهی از بطالت و کسلی و تشویق در طلب مال حلال به‌نگارش در آورده است.^۵ محمد بن احمد جعفری (۳۳۰ق) «قسمة الغنائم» و «الاقطاعات»^۶ و حسن بن زیاد (۲۰۴ق)، از اصحاب ابی‌حنیفه (۱۵۰ق)، «الخراج» را جهت بیان احکام فقه حنفی در باب خراج تألیف کرده است.^۷

روش نگارش	روایی - اسنادی با تأکید بر سلسله روایت
-----------	--

با توجه به آثار باقیمانده همچون: اموال ابو عبید (۲۲۴ق) و ابن زنجویه (۲۵۱ق)، خراج ابو یوسف (۱۸۲ق) و یحیی بن آدم (۲۰۳ق)، احکام السوق یحیی بن عمر (۲۸۹ق)، الحث علی التجارة والصناعة أبو بکر خلال (۳۱۱ق)، الکسب محمد بن حسن شیبانی (۱۸۹ق) و نیز روایات نقل شده از آثار از بین رفته در منابع فقهی و حدیثی بعدی و نیز موضوع مورد بحث نویسندگان این آثار به‌عنوان یک مسئله فقهی، روش نگارش این آثار، روایی - اسنادی با تأکید بر سلسله روایت می‌باشد.

هدف نویسندگان	تطبیق مسائل مالی با قوانین و احکام شرعی و تشریح احکام مالی در ارتباط با حکومت و اجتماع
---------------	--

۱. نجاشی، رجال، ص ۲۰۰.
۲. طهرانی، الذریعة، ج ۲۳، ص ۲۳۲.
۳. ابن ندیم، الفهرست، ص ۳۸۱.
۴. نجاشی، رجال، ص ۳۰۳ و ۳۰۶؛ شیخ صدوق، الأمالی، ص ۹.
۵. ابی بکر خلال، الحث علی التجارة والصناعة والعمل والإنکار، ص ۶-۷.
۶. نجاشی، رجال، ص ۲۹۰.
۷. ابن ندیم، الفهرست، ص ۳۷۹.

فقهها به منظور اداره شرعی سرزمین‌های مفتوحه، تطبیق شرع با احکام زمین، در مواردی در جهت اعتراض به شیوه عملکرد خلفا و تشریح احکام مسلمانان در ارتباط با مسائل مالی، این آثار را تدوین نموده‌اند. این آثار، پاسخ و راهکارهای فقهی و اداری در اختیار حُکام و فرمانروایان قرار می‌داد تا به واسطه آن، اداره سرزمین‌های مفتوحه به طریق شرعی انجام شود؛ به‌عنوان مثال، «الخراج» ابویوسف (۱۸۲ق) به درخواست هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳ق) و برای او در زمینه مالیات‌های دولت مطابق با احکام اسلامی به‌نگارش درآمده است.^۱ هدف ابویوسف در این اثر، ذکر نظرات فقهی خود، جهت اجرای احکام فقهی در تمام شئون جامعه می‌باشد.^۲ ابویوسف همچنین، تعداد زیادی از معایب و مشکلات را که به شیوه عملکرد نادرست خلیفه برمی‌گردد، گوشزد کرده و در عین حال، راه‌های عملی اصلاح آنها را هم پیشنهاد می‌کند و خلیفه را وادار می‌دارد که اقداماتی در جهت محو و ابطال آنها درپیش بگیرد. اکثر این معایب و مشکلات، به ظلم کارگزاران نسبت به اهل خراج، خواستن چیزی از آنان که برعهده آنان نیست و شکنجه آنان به منظور گرفتن مالیات مربوط می‌شود. همچنین، برخی از انواع رفتارهایی که با تعالیم اسلامی ناسازگار است، در زمره این معایب و مشکلات است.^۳ نمونه دیگر، «الجزیة فی الفقه» شیخ صدوق (۳۸۱ق) می‌باشد.^۴ با توجه به‌عنوان کتاب و روایات نقل شده از شیخ در موضوع جزیه،^۵ این روایات در باب علت سقوط جزیه از زنان، اصناف جزیه، ساقط شدن جزیه از دیوانه، مقدار جزیه و جایز بودن گرفتن جزیه توسط مسلمانان از اهل ذمه می‌باشد. با توجه به موضوع روایات که مسائل سیاسی‌اند، این اثر باهدف پاسخگویی و ارائه راهکارهای فقهی و اداری جهت راهنمایی حُکام به‌نگارش درآمده است. از سوی دیگر، برخی از امور فقه مالی رابطه‌ای نزدیک با مسائل فقهی جامعه اسلامی دارد؛ مسائلی که افراد جامعه در امور روزمره خود با آن مواجه هستند؛ اموری همچون: پیشه‌ها و صناعات، عقود، قراردادهای و معاملات و مسائل مربوط به مالکیت خصوصی؛ به‌عنوان مثال،

۱. ابویوسف، الخراج، ص ۳.

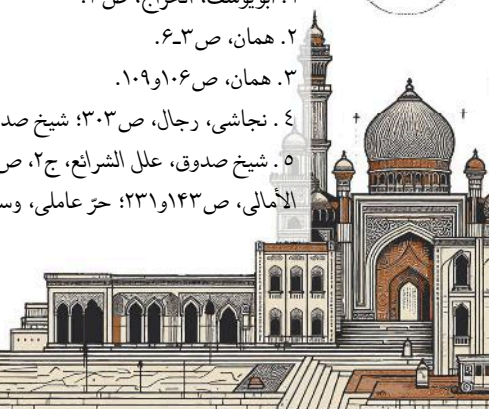
۲. همان، ص ۳-۶.

۳. همان، ص ۱۰۶ و ۱۰۹.

۴. نجاشی، رجال، ص ۳۰۳؛ شیخ صدوق، الأمالی، ص ۹.

۵. شیخ صدوق، علل الشرائع، ج ۲، ص ۱۲۱ و ۳۷۵؛ همو، من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳ و ۵۴؛ همو،

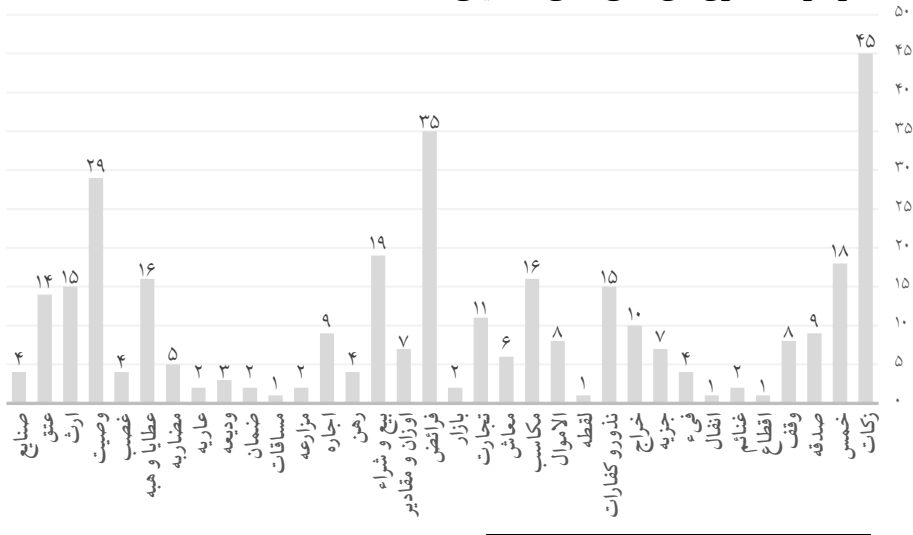
الأمالی، ص ۲۳۱ و ۱۴۳؛ حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۵، ص ۱۳۱، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۵ و ۱۵۶.

حسین بن سعید (۲۵۷ق) «مکاسب» را تدوین نموده است.^۱ از این کتاب، اثری برجای نمانده؛ اما برخی از نقل‌های مناسب با عنوان مکاسب، از وی در کتب حدیثی شیعی روایت شده است.^۲ این روایات، با موضوع: کسب درآمد از طریق حجامت کردن، کراهت از اجرت آوازخوانی، اجر بر تعلیم قرآن، عدم فروش طعام در صورتی که باعث وجود فقر شود، کسب و کار با پول زن (همسر)، عدم جواز السحت^۳ مانند کسب درآمد از طریق اجرت زناکاری و خرید و فروش شراب، خرید و فروش سگ شکاری، آرایش عروس به عنوان کسب و کار جهت معیشت، اجرت تعلیم و تربیت، نادرست بودن خرید وسایل سرقت و خیانت هنگامی که از آن آگاه هستی و در باب رشوه بوده است. بنابراین، حسین بن سعید با هدف تشریح احکام مربوط به مسائل کسب و کار، این اثر را تدوین نموده است.

نمودار تک‌نگاری‌های مالی فقهی - حدیثی^۴

۱. نجاشی، رجال، ص ۴۶.
۲. طوسی، الاستبصار، ج ۳، ص ۵۸، ۵۹ و ۶۱؛ همو، تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۲۲۸، ۲۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۴۶، ۳۴۷.
۳. جمع آسحات، به معنای حرام است. هر کسب و کار و حرفه حرام که نتیجه آن، عار و تنگ باشد؛ مانند رشوه گرفتن.
۴. نجاشی در رجال (ص ۶، ۴۶، ۴۹، ۷۰، ۱۲۰، ۱۴۹، ۱۸۳، ۱۹۱، ۱۹۶، ۲۰۰، ۲۵۳، ۲۵۷، ۲۷۴، ۲۹۰، ۲۹۲، ۳۰۱، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۶ و ۳۴۹)، طوسی در فهرست (ص ۱۷، ۶۱، ۸۵، ۹۳، ۱۰۵، ۳۱۹، ۲۱۶، ۲۷۴ و ۳۳۳)، ابن ندیم در فهرست (ص ۲۳، ۳۶۳، ۳۶۲، ۴۱۳، ۴۰۴ و ۴۰۷)، ابن شهر آشوب در معالم العلماء (ص ۶، ۲۸، ۳۵، ۴۲، ۵۷، ۸۶، ۸۹، ۱۰۳ و ۱۰۸)، حموی در معجم الأدياء (ج ۱، ص ۱۲۰، ۵۹۶؛ ج ۴، ص ۳۴۱، ۸۵۲، ۱۸۵۴ و ۱۸۵۸؛ ج ۵، ص ۳۹۵)، ذهبی در تاریخ الاسلام (ج ۷، ص ۲۳۵، ۳۷۱ و ۶۹۲)، بسیاری از این تک‌نگاری‌های مالی را معرفی کرده‌اند.

۲. تکنگرایی‌های مالی تاریخی - وقایع نگاشتی

تکنگرایی‌های مالی تاریخی - وقایع نگاشتی، منابعی هستند که به منظور بیان مسائل مختلف مالی تاریخی، توسط مورخان تدوین شده‌اند.

تکنگرایی‌های مالی تاریخی - وقایع نگاشتی	
عوامل تدوین	علم الأخبار و خبرنگاری

بی تردید، مالیه‌نگاری از مصادیق خبرنگاری و اخبارنویسی است. با توجه به کاربردهای پُرشمار واژه «اخبار» و «اخباری» در فهرست ابن‌ندیم (۴۳۸ق)^۱، نمی‌توان تردید کرد که مفهوم اصطلاح اخباری و علم الأخبار، چیزی جز مفهوم مورخ و تاریخ نیست. حموی (۶۲۶ق) نیز در معجم الأدباء^۲ گزارش‌هایی آورده است که در آنها واژه «اخبار» و «علم الأخبار» در سخنان معاویه (۴۱-۶۰ق) و عبدالملک بن مروان (۶۵-۸۶ق) و نیز در اوایل قرن دوم در کلمات عبدالله بن مقفع (۱۴۲ق)، به معنای تاریخ و علم تاریخ به کار رفته است.

بنابراین، خبرنگاری، نوع خاصی از تاریخ‌نگاری در برابر انواع دیگر نیست؛ بلکه دقیقاً مترادف با تاریخ‌نگاری است. در نتیجه، همه کسانی که در تاریخ پیامبران پیشین، دوران عرب قدیم، سیره و مغازی پیامبر ﷺ، تاریخ سیاسی خلفا، تاریخ ائمه اهل بیت علیهم‌السلام، تاریخ و تراجم صحابه و تابعین، تاریخ طبقات محدثان و دانشمندان، به تحقیق و تدوین پرداخته‌اند، از اخبارنویسان به‌شمار می‌روند.^۳ مباحث مالی نیز به‌عنوان یکی از موضوعات نگارش تاریخ، مورد توجه اخبارنویسانی همچون: واقدی (۲۰۷ق)،^۴ عبدالعزیز بن یحیی جلودی (۳۳۲ق)،^۵ بکر بن محمد بن خلف (۳۰۶ق)،^۶ مدائنی (۲۱۵ق)،^۷ هشام کلبی

۱. ابن‌ندیم، الفهرست، ص ۱۶۱، ۲۰۹، ۲۴۷ و ۳۴۶.

۲. حموی، معجم الأدباء، ص ۵۷-۶۰.

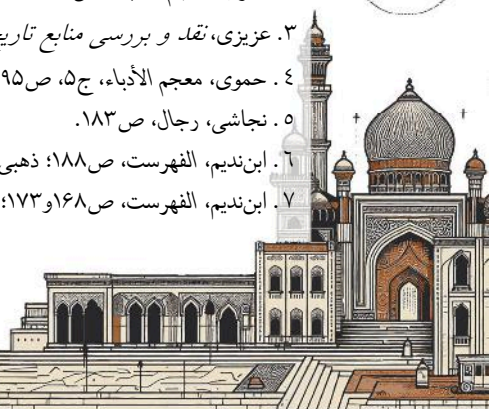
۳. عزیزی، نقد و بررسی منابع تاریخ فتوح، ص ۷۹-۸۰.

۴. حموی، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۳۹۵.

۵. نجاشی، رجال، ص ۱۸۳.

۶. ابن‌ندیم، الفهرست، ص ۱۸۸؛ ذهبی، الکاشف فی معرفة من له روایة فی الکتب الستة، ج ۲۳، ص ۱۹۴.

۷. ابن‌ندیم، الفهرست، ص ۱۶۸ و ۱۷۳؛ حموی، معجم الأدباء، ج ۴، ص ۱۸۵۲ و ۱۸۵۸.

(۲۰۴ق یا ۲۰۶ق)،^۱ هیشم بن عدی (۲۰۷ق)،^۲ محمد بن بحر (۳۲۲ق)^۳ و محمد بن سهل (۳-۴ق)^۴ بوده است.

موضوع آثار	موضوعات مالی تاریخی
مهم‌ترین مسائل و موضوعات مالی مورد توجه مورخان، شامل مسائلی همچون: خراج، صنایع، تجارت، بازار، مکییل و موازین، دینار و درهم و اقطاع بوده است.	
رویکرد نویسندگان	دو رویکرد تاریخی - اقتصادی و محلی - جغرافیایی ^۵

نویسندگانی همچون: واقدی (۲۰۷ق) با نگارش کتاب «ضرب الدنانیر و الدرهم»، هشام کلبی (۲۰۴ق یا ۲۰۶ق) «صنایع قریش»، مدائنی (۲۱۵ق) «عمال النبی علی الصدقات»، «اموال النبی و کتابه و من کان یرد علیه الصدقه»، «ضرب الدرهم و الصرف» و «صلاح مال»، هیشم بن عدی (۲۰۷ق) «الخراج»، بکر بن محمد بن خلف (۳۰۶ق) «التصرف والنقد و الدینار و درهم» و عبدالعزیز بن یحیی جلودی (۳۳۲ق) «الدنانیر و الدرهم»، صرفاً با رویکرد تاریخ اقتصادی دست به تألیف این آثار زده‌اند. اگرچه اثری از این تألیفات برجای نمانده، ولی با توجه به روایات نقل شده از این آثار در منابع بعد، مشخص می‌شود که نویسندگان این آثار، دقیقاً رویکرد تاریخی به مسائل مالی داشته‌اند؛ به عنوان مثال، روایاتی از کتاب «ضرب الدنانیر و الدرهم» واقدی (۲۰۷ق) را در فتوح البلدان^۶ با موضوع: وزن درهم

۱. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۱.

۲. همان، ص ۱۶۷.

۳. ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۸۵.

۴. مقریزی، المواعظ والاعتبار، ج ۱، ص ۳۴۷.

۵. مالیه‌نگاری‌های محلی، (شاخه‌ای از تاریخ‌نگاری محلی است که در ارتباط مستقیم با مسائل مالی در یک سرزمین خاص (روستا، شهر، استان یا ایالت) به وجود آمده است) و عنصر اصلی در آن، تأکید بر اختصاص به مکان‌های جغرافیایی ویژه دارد؛ مانند کتاب خراج خراسان حفص بن منصور (۱۸۰-۲۰۰ق) (گردیزی، تاریخ، ص ۲۹۰) که تنها محدود به منطقه جغرافیایی خراسان بوده است؛ اما مالیه‌نگاری جغرافیایی، قلمروی گسترده‌تر از یک یا چند منطقه خاص را شامل می‌شود؛ مانند: اسواق العرب هشام کلبی (۲۰۴ق یا ۲۰۶ق)، اقطاع النبی مدائنی (۲۱۵ق)، خراج هیشم بن عدی (۲۰۷ق) (ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۷)، عبدالرحمن بن عیسی (۳۳۰ق) (همان، ص ۲۱۲) و محمد بن سهل (۳-۴ق) (البکری، معجم ماستعجم، ج ۱، ص ۲۷۹ و ۳۰۸؛ همان، ج ۲، ص ۶۲۳؛ همان، ج ۳، ص ۷۷۶؛ همان، ج ۴، ص ۱۱۲۸ و ۱۱۸۵) و قطایع ابی بکر و عثمان و قطایع النبی (ص) عبدالعزیز بن یحیی جلودی (۳۳۲ق) که به ذکر بازار، اقطاعات و خراج مناطق مختلف جغرافیایی پرداخته‌اند.

۶. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۶۴۹-۶۵۴.

و دینار، دنانیر و دراهم منقوش ضرب شده و وزن آنها در زمان عبدالملک (۸۶ق)، استفاده از درهم کسروی و دینار رومیه در جاهلیت توسط اعراب، ضرب اولین سکه طلا در زمان عبدالملک در سال ۷۴ق...، در تاریخ طبری با موضوع ضرب منقوش دنانیر و دراهم توسط عبدالملک بن مروان برای اولین بار،^۱ و البداية والنهاية با موضوع ضرب دنانیر برای نخستین بار در مصر توسط عبدالعزیز بن مروان (۸۵ق)^۲ نقل شده است. از محتوای این روایات مشخص است که همگی به تاریخ درهم و دینار و تبدیل و تحول آن توجه داشته‌اند. بنابراین، رویکرد واقدی در تألیف این اثر، رویکرد تاریخی - اقتصادی بوده است.

بلاذری (۲۷۸-۲۷۹ق) نیز در فتوح البلدان دو روایت از کتاب «ضرب الدرّاهم والصرف» مدائنی با موضوع تحریم دینارهای رومیان توسط عبدالملک^۳ و فرمان حجاج در پایان ۷۵ق به سکه زدن درهم و سپس در ۷۶ق به ضرب آن در همه نواحی، نقل کرده است.^۴ روایات نقل شده از مدائنی، توسط بلاذری نیز در موضوع تاریخ سکه و ضرب آن است که نشانگر رویکرد تاریخی - اقتصادی مدائنی در موضوع سکه می‌باشد. در مورد رویکرد محلی - جغرافیایی این آثار نیز با توجه به روایات نقل شده از «الخراج» هیشم بن عدی (۲۰۷ق) در کتاب الأموال، الخراج، معجم البلدان و فتوح البلدان،^۵ از «الخراج» محمد بن سهل (۳-۴ق) در معجم مااستعجم،^۶ از «المثل والسير والخراج» محمد بن بحر (۳۲۲ق)^۷ در معجم البلدان و آثار البلاد وأخبار العباد،^۸ از کتاب «مداعی قریش والانصار فی القطائع و وضع عمر

۱. طبری، تاریخ، ج ۳، ص ۵۷۶.

۲. ابن کثیر، البداية والنهاية، ج ۹، ص ۲۰.

۳. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۳۴۴.

۴. همان، ص ۶۵۱.

۵. ابن زنجویه، الأموال، ص ۱۶۲، ۱۸۲، ۲۱۱، ۴۳۷، ۵۰۲، ۵۲۴، ۵۳۶، ۶۱۴، ۶۲۴ و ۶۳۴؛ قدامه، الخراج، ۳۷۳.

۶. حموی، معجم البلدان، ج ۱، ص ۲۰۷؛ همان، ج ۴، ص ۴۶۱؛ بلاذری، فتوح البلدان، ص ۹۹، ۱۱۹، ۲۵۶ و ۳۶۵.

۷. البکری، معجم مااستعجم، ج ۱، ص ۲۷۹ و ۳۰۸؛ همان، ج ۲، ص ۶۲۳؛ همان، ج ۳، ص ۷۷۶؛ همان، ج ۴، ص ۱۱۲۸، ۱۱۸۵ و ۱۲۶۵.

۸. خراج محمد بن بحر (۳۲۲ق) در کتب جغرافیایی، از جمله: آثار البلاد وأخبار العباد درباره سیستان و وضع اقتصادی آن، و در معجم البلدان در باب ابارق و سیستان مورد استناد بوده است. آن‌طور که از عنوان کتاب المثل والسير والخراج محمد بن بحر مشخص است و با توجه به روایاتی که از وی در کتب جغرافیایی در باب سیستان و وضع اقتصادی این منطقه نقل شده و سیستان به عنوان زادگاه وی مطرح بوده، این کتاب به احتمال، در باب تاریخ خراج در سیستان بوده است.

۸. حموی، معجم البلدان، ج ۱، ص ۵۹؛ همان، ج ۳، ص ۱۹۰؛ القزوینی، آثار البلاد وأخبار العباد، ص ۲۰.

الدواوین...» واقدی در موضوع اقطاع مناطق جغرافیایی در فتوح البلدان بلاذری،^۱ از کتاب «المراعی والجراد ویحتوی علی الکور والطساییح وجبایتها» مدائنی در موضوع جزیه و خراج مناطق جغرافیایی در فتوح البلدان،^۲ از کتاب «قطاع ابی بکر وعثمان» عبدالعزیز بن یحیی جلودی (۳۳۲ق) در موضوع اقطاعات زمان ابوبکر وعثمان در الخراج و صناعة الکتابه^۳ و المواعظ والاعتبار^۴ و از کتاب «قطاع النبی ﷺ» وی در موضوع اقطاعات زمان پیامبر ﷺ، در الخراج^۵ و المواعظ^۶ و از کتاب «جراب الدوله» ابوطالب بن عمار (۴۶۴ق) در تاریخ ابن خلدون (۸۰۸ق) در موضوعاتی همچون: غلات سواد،^۷ کسکر،^۸ کور دجله^۹ و حلوان،^{۱۰} اهواز و فارس.^{۱۱} همان طور که مشخص است، روایات نقل شده از این نویسندگان، در موضوع تاریخ محلی و تاریخ مالی مناطق مختلف جغرافیایی است که نشانگر رویکرد محلی - جغرافیایی نویسندگان این آثار است.

روش نگارش	تاریخی و توصیفی، به صورت ذکر وقایع و حوادث
-----------	--

از این آثار، اثری برجای نمانده؛ اما با توجه به اینکه این آثار توسط مورخان به نگارش درآمده و نیز با توجه به روایات نقل شده از این آثار توسط نویسندگان بعدی در آثار تاریخی، محلی و جغرافیایی شان، می‌توان روش تألیف آنها را به صورت تاریخی و توصیفی و ذکر وقایع و حوادث مشاهده کرد.

۱. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۳۲.
۲. همان، ص ۸۴ و ۱۰۷ و ۵۶۵.
۳. ابوالفرج، الخراج، ص ۲۱۷، ۲۱۸ و ۲۹۵.
۴. مقریزی، المواعظ والاعتبار، ص ۱۸۰، ۱۸۱ و ۱۸۲.
۵. ابوالفرج، الخراج، ص ۲۱۵ و ۲۱۶.
۶. مقریزی، المواعظ والاعتبار، ص ۱۸۰، ۱۸۱ و ۱۸۳.
۷. بخش واقع میان دجله و فرات در زمان خلفای عباسی.
۸. کسکر یا کسکر، قدیمی‌ترین شهر مسیحی نشین عراق.
۹. به همه مناطقی از اعمال بصره گویند که میان میسان تا دریا واقع شده است.
۱۰. یکی از شهرهای مهم سده‌های نخستین اسلام در عراق عجم است.
۱۱. ابن خلدون، دیوان المبتدأ والخبر، ص ۲۲۴-۲۲۵.

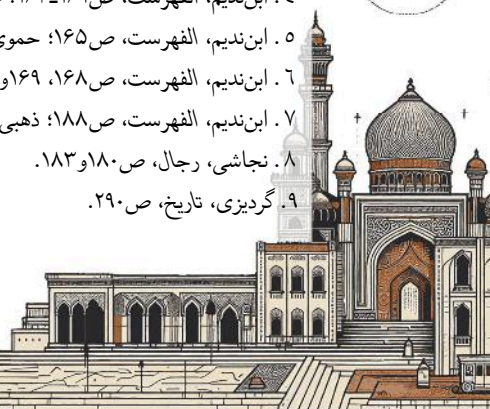
هدف نویسنندگان | اخبارنویسی و تاریخ‌نگاری و ثبت اثری تاریخی در مورد مسائل مختلف مالی

از جمله نویسندگان و آثار آنها با این رویکرد، می‌توان به: حفص بن منصور (۱۸۰-۲۰۰ق) (خراج خراسان)،^۱ محمد بن بحر (۳۲۲ق) (المثل والسير والخراج)،^۲ هشتم بن عدی (۲۰۷ق) (الخراج)،^۳ هشام کلبی (۲۰۴ق یا ۲۰۶ق) (اسواق العرب، صنایع فریش)،^۴ واقدی (۲۰۷ق) (ضرب الدنانیر والدراهم، قطایع)،^۵ مدائنی (۲۲۴ق) (عمال النبی علی الصدقات، اموال النبی وکتابه ومن کان یرد علیه الصدقه، ضرب الدرّاهم والصرف، صلاح المال، المراعی والجراد و یحتوی علی الکور والطسایح وجباینها)،^۶ بکر بن محمد بن خلف (۳۰۶ق) (التصرف والنقد والدينار ودرهم)^۷ و عبد العزیز بن عیسی جلودی (۳۳۲ق) (الدنانیر والدراهم، قطایع النبی ﷺ و قطایع ابی بکر و عثمان)^۸ اشاره کرد.

جدول تک‌نگاری‌های مالی تاریخی - اقتصادی

توضیحات	نویسنده	نام اثر	تاریخ
هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳ق) در ۱۸۰ق امارت خراسان را به علی بن عیسی بن ماهان (۱۹۵ق) داد. علی بن عیسی، پسر خود یحیی را به خراسان فرستاد. حفص بن منصور، دبیری یحیی را در خراسان بر عهده داشته است. ^۹	حفص بن منصور (۱۸۰-۲۰۰ق)	خراج خراسان	۱

۱. گردیزی، تاریخ، ص ۲۹۰.
۲. ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۸۵.
۳. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۷.
۴. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۱-۱۶۳؛ حموی، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۵۹۷.
۵. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۵؛ حموی، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۳۹۵.
۶. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۸، ۱۶۹ و ۱۷۳؛ حموی، معجم الأدباء، ج ۴، ص ۱۸۵۲، ۱۸۵۴ و ۱۸۵۸.
۷. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۸۸؛ ذهبی، الکاشف فی معرفة من له رواية فی الكتب الستة، ج ۲۳، ص ۱۹۴.
۸. نجاشی، رجال، ص ۱۸۰ و ۱۸۳.
۹. گردیزی، تاریخ، ص ۲۹۰.

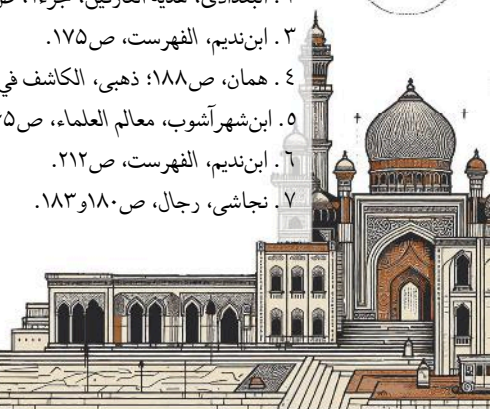
۲	أسواق العرب	هشام کلبی (۲۰۴ق) یا (۲۰۶ق)	مورخ شیعی، عالم به انساب، اخبار عرب، آیام، مثالب و وقائع بوده است. ^۱
۳	صنایع قریش	هشام کلبی	نسخه خطی از این کتاب، در مرکز احمد بابا در تیکتو به شماره ۴۲ موجود است. ^۲
۴	الخراج	هیشم بن عدی (۲۰۷ق)	از اصحاب واقدی و از عالمان به اشعار و اخبار و مثالب، مناقب، مآثر و انساب. ^۳
۵	ضرب الدنانیر والدراهم	محمد بن عمر واقدی (۲۰۷ق)	ابوعبدالله مدنی، عالم، محدث، اخباری، از برجسته‌ترین مورخان و سیره‌نویسان شیعی. ^۴
۶	«مداعی قریش والانصار فی القطائع و وضع عمر الدواوین و تصنیف القبائل و مراتبها وانسابها»	واقدی	درباره موارد دعوای قریش و انصار، درباره زمین و چگونگی ساختن دیوان‌ها و تقسیم قباایل و تعیین مراتب اجتماعی و انساب آن‌ها توسط عمر. ^۵
۷	اقطاع النبی ﷺ	علی بن محمد مدائنی (۲۲۴ق)	در مورد اقطاعات پیامبر ﷺ. ^۶
۸	«المراعی والجراد و یحتوی علی الکور والطساییح و جبايتها»	مدائنی	مرتع‌ها و ملح که در بردارنده شهرها و بخش‌ها و جمع خراج آنهاست.

۱. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۱-۱۶۳؛ حموی، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۵۹۷.
۲. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۲-۱۶۳؛ حموی، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۵۹۶.
۳. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۷.
۴. حموی، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۳۹۵.
۵. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۵.
۶. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۹؛ حموی، معجم الأدباء، ج ۴، ص ۸۵۴.

کاتبان و اموال پیامبر و کسانی که برای پرداخت صدقه (مالیات) بر او وارد می شدند.	مدائنی	«اموال النبی و کتابه و من کان یرد علیه الصدقة»	۹
ضرب دراهم و صرافى.	مدائنی	«ضرب الدرّاهم و الصرّف»	۱۰
-	مدائنی	صلاح المال	۱۱
مأموران مالیاتی پیامبر ﷺ. ^۱	مدائنی	«عمال النبی علی الصدقات»	۱۲
معروف به ابن ندیم موصلی بغدادی، ندیم خلفا در بغداد. ^۲	اسحاق بن ابراهیم بن ماهان التمیمی (۲۳۵ق)	اخبار المكس	۱۳
آشنا به انساب، مثالب و منافرات. ^۳	علان شعوبی (قرن سوم)	قریش و صنایع و تجارت	۱۴
ابوبکر ضبّی، قاضی و کعب، بغدادی، فقیه، مورخ، نحوی، شاعر. ^۴	بکر بن محمد بن خلف (۳۰۶ق)	التصرف و النقد و الدینار و الدرهم	۱۵
ابوالحسین، متکلم شیعی، شیبانی. ^۵	محمد بن بحر الرّهنی السجستانی (۳۲۲ق)	المثل و السیر و الخراج	۱۶
ابوعلی، کاتب بغدادی، از وزرای مقتدی عباسی. ^۶	عبدالرحمن بن عیسی بن ال جراح (۳۳۰ق)	سیره أهل الخراج و أخبار و أنسابهم فی القديم و الحديث	۱۷
ابو احمد الجلودی شیخ بصره، شیعی، فقیه، مورخ، ادیب امامی. ^۷	عبدالعزیز بن یحیی الجلودی (۳۳۲ق)	قطایع النبی ﷺ و قطایع ابی بکر و عثمان	۱۸
-	الجلودی	الدنانیر و الدراهم	۱۹

۱. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۸، ۱۶۹ و ۱۷۳؛ حموی، معجم الأدباء، ج ۴، ص ۱۸۵۲ و ۱۸۵۸.
۲. البغدادی، هدیة العارفين، جزء ۱، ص ۶.
۳. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۷۵.
۴. همان، ص ۱۸۸؛ ذهبی، الکاشف فی معرفة من له رواية في الكتب الستة، ج ۲۳، ص ۱۹۴.
۵. ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۶۵.
۶. ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۱۲.
۷. نجاشی، رجال، ص ۱۸۰ و ۱۸۳.

۲۰	میزان المقادیر	علی بن الحسین مسعودی (۳۴۶-۳۴۵ق)	ابوالحسن، مورخ، آقا بزرگ (۱۳۸۹ق) از این رساله نامبرده است. ^۱
۲۱	دعوة التجار	علی بن حسین بن هیشم (۳۵۶ق)	کاتب بغدادی، معروف به ابوالفرج اصفهانی، شیعی، از بزرگان ادبا، عالم به ایام، انساب و سیر. ^۲
۲۲	الدرهم والدينار	الحسن بن عبدالله بن سهل بن مهران (۳۹۵ق)	ابوهلال العسکری، عالم به ادب، نسبت او به عسکر مکرم، از کور اهواز بوده است. ^۳
۲۳	الخراج	محمد بن سهل الأحول (۴-۳ق)	در ضمن کتب جغرافیایی و تاریخی، از این شخصیت نام برده شده و نقل روایاتی از «الخراج» وی در ذکر مواضع جغرافیایی وجود دارد. ^۴
۲۴	اللؤلؤ (مروارید) وصنعته وأنواعه	أحمد بن محمد بن عبیدالله الجوهري (۴۰۱ق)	جد و پدرش، از بزرگان بغداد در ایام آل حماد و قاضی ابي عمر بوده‌اند. ^۵ احتمالاً وی در این اثر به صنعت مروارید و انواع آن پرداخته است.
۲۵	جراب الدولة	أبو طالب ابن عمار (۴۶۴ق)	از فقها، قاضی طرابلس قبل از دولت فاطمی. این اثر تاریخی

۱. همان، ص ۱۹۲.

۲. حموی، معجم الأدباء، ج ۴، ص ۱۷۰۹.

۳. همان، ج ۲، ص ۵۶۲ و ۵۶۵.

۴. البکری، معجم ما استعجم، ج ۱، ۲۷۹ و ۳۰۸؛ همان، ج ۲، ص ۶۲۳؛ همان، ج ۳، ص ۷۷۶؛ همان، ج ۴، ص ۱۱۲۸، ۱۱۸۵ و ۱۲۶۵.

۵. ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۱۶؛ نجاشی، رجال، ص ۶۸.

در باب وضع اقتصاد دولت اسلامی بوده و در آن به غلات امصار پرداخته است. ^۱			
ابوالخیر، طیب، مورخ. وی «جراند» را که نزد اهل حلب ^۲ مشهور بوده، برای شناخت خراج مستقر بر ضیاع تألیف کرده است. ^۳	مبارک بن شاره (۴۹۰ق)	جراند (در باب خراج)	۲۶

۳. تک‌نگاری‌های مالی سیاسی - اداری

این‌گونه تک‌نگاری‌ها، برحسب موضوع خود، شاخه‌ای از تاریخ‌نگاری سیاسی است که ارتباط نزدیک با فتوح، مغازی و مسائل سیاسی دارد. نویسندگان این آثار، وزیران، کاتبان و حسابان دستگاه حکومتی می‌باشند.

تک‌نگاری‌های مالی سیاسی - اداری	
عوامل تدوین	فتوح و مسائل پیش روی آن

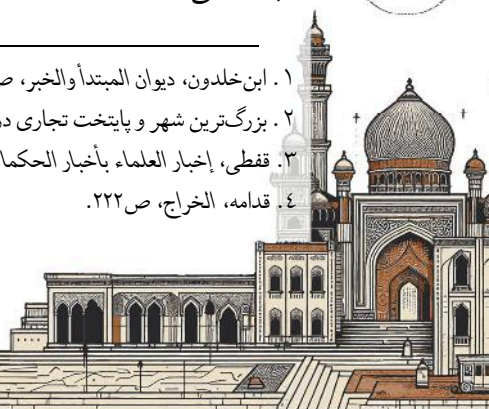
با آغاز دوران فتوح، یکی از مسائل مهمی که در ارتباط با مناطق مفتوحه مطرح شد، پرداخت خراج به‌عنوان یکی از منابع مالی دولت اسلامی بود. به‌تبع این مسئله، مسلمانان جهت اداره بهتر سرزمین‌های مفتوحه، با مشکلاتی از جمله: چگونگی اخذ خراج، مقدار آن، تشخیص و مساحی زمین‌های خراجی و مانند آن مواجه بودند. بنابراین، مسلمانان برآن شدند تا قواعد مالی و اقتصادی جدید در باب خراج را در قالب آثار مکتوب تدوین کنند. در این مورد، حتی خلفا و حاکمان از کاتبان و وزیران دستگاه خود درخواست تألیف آثاری در این باب را داشتند؛ برای نمونه، «الخراج» معاویة بن عبیدالله (۱۷۰ق) برای مهدی عباسی (۱۵۸-۱۶۹ق)،^۴ «دواوین الخراج» عمر بن مطرف (۱۸۸ق) برای

۱. ابن‌خلدون، دیوان المبتدأ والخیر، ص ۴۶۱.

۲. بزرگ‌ترین شهر و پایتخت تجاری در شمال کشور سوریه.

۳. قفطی، إخبار العلماء بأخبار الحكماء، ص ۲۴۶.

۴. قدمه، الخراج، ص ۲۲۲.

یحیی بن خالد برمکی (۱۹۰ق)^۱ و «دواوین الخراج» عباد بن عباس (۳۳۵ق) برای حاکم قم، تدوین شده است.^۲ از سوی دیگر، گسترش تمدن انسانی و تشکیل حکومت و دولت در راستای نیازهای ناشی از اداره حکومت، جامعه یا دربار و ضرورت‌های بازرگانی و دیگر فعالیت‌های اقتصادی، متضمن وجود مداوم کارهای محاسباتی بود. بنابراین، جنبه کاربردی حساب در کار کاتبان درباری ظاهر شد که به اقتضای حرفه‌شان، با شمارش، محاسبه و اندازه‌گیری سروکار داشتند؛ به‌عنوان نمونه، خوارزمی (۳۸۷ق) در مفاتیح‌العلوم به بحث حساب دیوانی توجه داشته؛ چنان‌که در مقاله‌ای مجزا، کاربرد مسئله حساب در امر خراج،^۳ دیوان خزانهداری،^۴ دیوان برید،^۵ دیوان جیش،^۶ دیوان ضیاع، نفقات، مساحی،^۷ دیوان آب^۸ و دیوان رسائل را مورد توجه قرار داده است.^۹ در نتیجه، از یک‌سو فتوح، به‌عنوان یک عامل زیربنایی در به‌وجود آمدن مسئله خراج و متعاقب آن بحث سیاسی و حکومتی بودن آن در ارتباط با یکی از منابع مالی دولت اسلامی، و از سوی دیگر، نیازهای ناشی از اداره حکومت در ارتباط با مباحث حساب دیوانی، باعث رویکرد حاکمیت و به‌تبع آن وزیران، کاتبان و حسابان به بحث خراج و حساب و تدوین آثار در باب آنها شد.

موضوعات سیاسی و اداری	موضوع نگارش
-----------------------	-------------

این آثار با موضوع خراج، بیت‌المال و حساب می‌باشند. بیشترین این آثار، در موضوع خراج بوده است.

۱. جهشیاری، الوزراء والکتاب، ص ۲۸۱؛ صابی، رسوم دار الخلافة، ص ۲۸.

۲. طهرانی، الذریعة، ج ۴، ص ۲۸۳.

۳. خوارزمی، مفاتیح‌العلوم، ص ۸۱-۸۵.

۴. همان، ص ۸۸.

۵. همان، ص ۸۹.

۶. همان، ص ۹۰.

۷. همان، ص ۹۲.

۸. همان، ص ۹۴.

۹. همان، ص ۹۶.

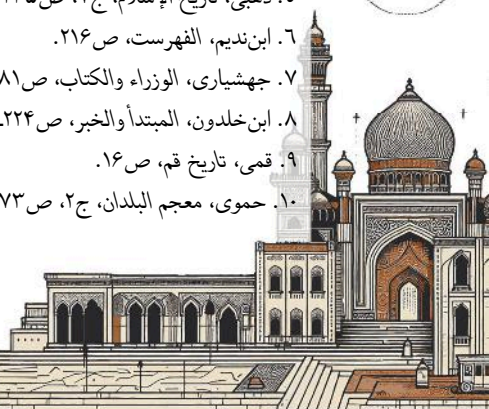
رویکرد نویسندگان	رویکردی سیاسی - اجرایی
------------------	------------------------

مولفان این آثار، در دیوان اداری به ایفای نقش سیاسی پرداخته‌اند؛ به‌عنوان مثال، عمر بن مطرف (۱۸۸ق) مسئولیت دیوان خراج هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳ق)^۱، ابوالوفا بوزجانی^۲ (۳۸۸ق) نیز به‌عنوان حاسب، صاحب امور دیوانی در دربار عزالدوله (۳۵۶-۳۶۷ق) و عضدالدوله دیلمی (۳۳۸-۳۷۲ق)^۳، محمد بن حسن بن هشتم (۴۳۰ق) حاسب، از صاحب‌منصبان امور دیوانی آل‌بویه (۳۲۲-۴۴۸ق) و فاطمیان مصر (۲۹۷-۵۶۷ق)^۴، حامد بن عباس (۳۱۱ق) متولی خراج واسط^۵ و اسحاق بن شریح (ح. ۳۷۷ق) از صاحب‌منصبان دیوان خراج بوده‌اند.^۶

روش نگارش	توصیفی و غیراسنادی، نزدیک به سبک نگارش کتاب‌های دیوان‌سالاری و وزراء
-----------	--

دسته‌بندی جامعی در خصوص روش نگارش این آثار در دست نیست؛ اما با مراجعه به کتب موجود، از جمله: «خراج» قدامه (۳۳۷ق) و «فی مایحتاج الیه الكتاب والعمال وغيرهم من علم الحساب» بوزجانی (۳۸۸ق)، و نیز با توجه به روایات نقل شده از آنها در آثار بعدی همچون: روایات نقل شده از «دواوین الخراج» عمر بن مطرف (۱۸۸ق) در تعیین میزان خراج نواحی مختلف تحت نفوذ خلافت عباسی (۱۳۲-۶۵۶ق) در الوزراء والكتاب جهشیاری (۳۳۱ق)^۷ و المبتدأ والخبر ابن خلدون (۸۰۸ق)^۸، از «دواوین الخراج» عباد بن عباس (۳۳۵ق) در ابتدای تاریخ قم در ذکر انواع خراج^۹ و از «الخراج» حسن بن محمد بن هارون (۳۵۲ق) در معجم البلدان^{۱۰} می‌توان سبک نگارش این آثار را توصیفی و غیراسنادی، نزدیک به سبک نگارش کتاب‌های دیوان‌سالاری و وزراء مشاهده کرد.

۱. جهشیاری، الوزراء والكتاب، ص ۲۸۱؛ صابی، رسوم دار الخلافة، ص ۲۸.
۲. قریه‌ای در نیشابور.
۳. کرمر، احیای فرهنگی در عهد آل‌بویه، ص ۲۵۹.
۴. صفدی، الوافی بالوفیات، ج ۱۱، ص ۳۲۱-۳۲۲؛ فاندیک، اکتفاء القنوع بما هو مطبوع، ص ۲۴۶-۲۴۷.
۵. ذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۷، ص ۲۳۵.
۶. ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۱۶.
۷. جهشیاری، الوزراء والكتاب، ص ۲۸۱-۲۸۸.
۸. ابن خلدون، المبتدأ والخبر، ص ۲۲۴-۲۲۶.
۹. قمی، تاریخ قم، ص ۱۶.
۱۰. حموی، معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۴۷۳؛ همان، ج ۳، ص ۲۴۲ و ۴۰۶؛ همان، ج ۴، ص ۱۱۴، ۲۰۳، ۲۵۵ و ۳۳۲.

هدف نویسندگان	جنبه عملی و کاربردی این آثار، برای عاملان خراج و ارائه راهکارهای اداری برای حکام و فرمانروایان
---------------	--

می‌توان گفت این آثار به‌مثابه توضیح المسائل‌های امروزی در خصوص خراج، حساب دیوانی و مالیه دولت اسلامی بوده و از هرگونه مبحث علمی و گفت‌وگو و نقد و ذکر دلایل تفصیلی به‌دور بوده است؛ به‌عبارت دیگر، این نوع مطالعات را می‌توان از طیف مطالعات کاربردی دانست. پس، جنبه عملی این آثار، بر جنبه علمی آنها غلبه داشته است؛ به‌عنوان مثال، می‌توان به اثر مربوط به عمر بن مطرف (۱۸۸ق)، حامد بن عباس (۳۱۱ق) و عباد بن عباس (۳۳۵ق) اشاره کرد. عمر بن مطرف، در زمان هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳ق) مسئولیت دیوان خراج را بر عهده گرفته و به‌دستور یحیی بن خالد برمکی در ۱۷۹ق اثر خود را تحریر می‌کند و در آن، خراج جمیع نواحی قلمرو حکومت عباسی، اعم از پرداخت‌های نقدی و جنسی را ذکر می‌کند.^۱ ابوالوفا بوزجانی (۳۸۸ق) «فی مایحتاج الیه الکتاب والعمال وغیرهم من علم الحساب» را تدوین نمود. این کتاب، چنان‌که از نام آن مشخص است، بیشتر مربوط به حساب عملی است که بوزجانی به‌نام عضدالدوله دیلمی^۲ تألیف کرده است. علاوه بر اثر فوق، الزهرانی کتابی تحت عنوان «للأعمال السلطانية ورسوم الحساب الديوانية» را از آثار بوزجانی معرفی کرده است.^۳ همان‌طور که از عنوان و موضوع این دو اثر مشخص است، این آثار جهت راهنمایی کارگزاران حکومتی در ارتباط با مسائل مالی تدوین شده‌اند. کتاب مفتاح المعاملات فی الحساب^۴ محمد بن ایوب طبری (۴۸۵ق) نیز در حساب و هندسه عملی (نام آن به معنای کلید عمل‌های حساب) برای برخورداری عامه مردم نگارش یافته است.^۵

ابوجعفر طبری، خود به مسائل مالی و اقتصادی در این کتاب اذعان داشته است و گفته که این اثر، به‌منظور آسانی در معاملات از گرفتن و دادن و خریدن و فروختن و نیز در مواردی

۱. جهشیاری، الوزراء والکتاب، ص ۲۸۱؛ صابی، رسوم دار الخلافة، ص ۲۸.
۲. بوزجانی، فی مایحتاج الیه الکتاب والعمال، ص ۶۴.
۳. الزهرانی، النفقات وادارتها فی الدولة العباسية، ص ۴۷۵.
۴. زرکلی، اعلام، ج ۶، ص ۲۷۱؛ طهرانی، الذریعة، ج ۲۳، ص ۲۹۸.
۵. طبری، مفتاح المعاملات، ص ۱۷ (مقدمه).

و دیگر فرایض همچون: زکات، استخراج مسائل در وصایا، تصرفات دیوان، قیاس کردن و اندازه‌گرفتن و مساحت زمین‌ها در میان مردم می‌باشد.^۱ حامدبن عباس (۳۱۱ق) نیز وزیر مقتدر (۲۹۵-۳۲۰ق) و متولی خراج واسط بود.^۲ وی نیز به‌عنوان وزیر دربار و متولی خراج، این اثر را با جنبه کاربردی و جهت اداره بهتر دیوان حکومتی خراج و منبعی جهت راهنمایی والیان خراج تدوین نموده است. عبادبن عباس (۳۳۵ق)، وزیر و کاتب رکن‌الدوله بویهی (۳۱۴-۳۶۶ق) از طرف وی به‌عنوان عامل به قم فرستاده شده است. ابوالحسن وقتی وارد قم شد، کتابی تحت عنوان «دواوین الخراج» را به صورت دستور و قانونی جهت خراج و ضرائب به‌نگارش درآورد که در آن، والیان خراج را از ظلم و تعدی بازداشتند و به عدل و انصاف راهنمایی کرده است.^۳

جدول تک‌نگاری‌های مالی سیاسی - اداری

ردیف	نام اثر	نویسنده	توضیحات
۱	الخراج	حفصویه (۱-۲ق)	از کتاب خراج. ^۴ به‌گفته ابن ندیم (۴۳۸ق) که او را از نخستین خراج‌نگاران معرفی کرده و با توجه به اینکه معاویه بن عبیدالله (۱۷۰ق) دومین شخصیت خراج‌نگار شناخته می‌شود، به نظر می‌رسد در فاصله قرن ۱-۲ق حیات داشته است.
۲	الخراج	معاویه بن عبیدالله (عبدالله) اشعری (۱۷۰ق)	ابوعبیدالله، کاتب و وزیر مهدی عباسی (۱۶۹ق). در این کتاب، احکام شرعی و دقایق و قواعد خراج بیان شده است. ^۵
۳	دواوین الخراج	عمر بن مطرف عبدی (۱۸۸ق)	کاتب، مشهور به ابا الوزير، ^۶ مسئول دیوان خراج در زمان هارون الرشید (۱۹۳ق). ^۷

۱. همان، ص ۳.

۲. ذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۷، ص ۲۳۵.

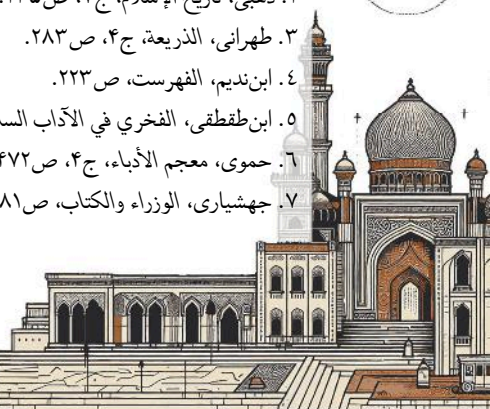
۳. طهرانی، الذریعة، ج ۴، ص ۲۸۳.

۴. ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۲۳.

۵. ابن طقطقی، الفخري في الآداب السلطانية، ص ۱۸۰؛ ابن الفوطی، مجمع الآداب في معجم الألقاب، ج ۲، ص ۴۸۱.

۶. حموی، معجم الأدباء، ج ۴، ص ۴۷۲.

۷. جهشیاری، الوزراء والکتاب، ص ۲۸۱؛ صابی، رسوم دار الخلافة، ص ۲۸.

۴	الخراج	عبدالملک بن قریب (۲۱۷ق)	ملقب به اصمعی، از ادیبان و دستورشناسان و بزرگان لغت و اخبار. ^۱
۵	تقدیر خراج الممالک	أحمد بن اسرائیل انباری (۲۵۵ق)	کاتب، وزیر معتز عباسی (۲۵۵ق). ^۲
۶	الخراج	احمد بن محمد بن اب وسهل (۲۷۰ق)	ابوسهل احول، از متقدمین کُتّاب و عالم به صنعت خراج. ^۳
۷	دواوین الخراج والضیاع	حامد بن عباس خراسانی (۳۱۱ق)	ابو محمد، وزیر مقتدر (۳۲۰ق) و متولی خراج واسط. ^۴
۸	الخراج	احمد بن محمد بن بشار (۳۱۲ق)	ابن ندیم (۴۳۸ق) گفته که از کُتّاب، بلغاء، فصحاء و آشنا به صناعت بوده و من مسوده کتاب خراج وی را دیدم که در حدود هزار ورق است. ^۵
۹	کتاب فی الحساب	عبدالرحمن بن اسحاق جوهری (۳۲۰ق)	قاضی، حاسب. ^۶
۱۰	بیت مال السرور	ابراهیم بن ابی عون (۳۲۲ق)	ادیب، کاتب، انباری. ^۷
۱۱	دواوین الخراج	عباد بن العباس طالقانی ^۸ (۳۳۵ق)	أبو الحسن، محدث، وزیر و کاتب. ^۹ این کتاب، به صورت دستور و قانونی جهت خراج و ضرائب به نگارش درآمده است. ^{۱۰}
۱۲	الخراج وصناعة الكتابة	قدامة بن جعفر (۳۳۷ق)	أبو الفرج، کاتب بغدادی و از بلغاء. ^{۱۱}

۱. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۲۰.
۲. ابن عساکر، تاریخ دمشق، ج ۷۱، ص ۳۷؛ ذهبی، سیر أعلام النبلاء، ج ۱۰، ص ۴۳.
۳. ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۲۳.
۴. حموی، معجم الأدباء، ج ۱، ص ۱۲۰؛ ذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۷، ص ۲۳۵.
۵. ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۲۴؛ حموی، معجم الأدباء، ج ۱، ص ۵۹۶.
۶. ذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۷، ص ۳۷۱.
۷. ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۴۴.
۸. ولایتی بین قزوین و ابهر است.
۹. ذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۷، ص ۶۹۲.
۱۰. طهرانی، الذریعة، ج ۴، ص ۲۸۳.
۱۱. ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۱۴.

۱۳	الخراج	عبدالله بن داود (ح. ۳۳۸ ق)	ابن عمرم، ابوالقاسم، وفات وی در بطانج ^۱ بوده است. ^۲
۱۴	الخراج	عبدالله بن احمد بن محمد کلوذانی ^۳ (۳۴۵ ق)	ابوالقاسم بغدادی، از کُتاب، صاحب دیوان سواد. ^۴
۱۵	الخراج	علی بن حسن (۳۵۰ ق)	ابن ماشطه، از کاتبان، مکتباً به ابا الحسن. وی در صنعت خراج و حساب مهارت داشته است. ^۵
۱۶	الخراج	الحسن بن محمد بن هارون (۳۵۲ ق)	أبو محمد مهلبی، وزیر معزالدولة بویه (۳۵۶ ق). ^۶ «أبوالحسین هلال بن محسن صابی (۴۴۸ ق) از پدرش نقل کرده که او گفت هنگامی که أبو محمد مهلبی وزیر (۳۵۲ ق)، می خواهد سنت ابواسحاق و پدر و دیگران را از کتاب خود در الخراج والرسائل بانشاء نقل کند...» ^۷
۱۷	الایضاح والتتقیف فی آئین الخراج ورسومه	علی بن وصیف (۳۷۰ ق)	خشکنانجه کاتب، شیعه، أبو الحسن، از بلغاء و أهل بغداد. ^۸
۱۸	خراج کبیر و خراج صغیر	اسحاق بن شریح (ح. ۳۷۷ ق)	أبا الحسین، کاتب و از آگاهان به امور دواوین، مناظره و صنعت خراج. ^۹
۱۹	الخراج	محمد بن احمد بن خیار (۳-۱ ق)	کاتب. از این شخصیت، تنها در فهرست ابن ندیم (۴۳۸ ق) نام برده شده. ^{۱۰} به احتمال، قبل ۳۸۰ ق حیات داشته است.

۱. منطقه‌ای میان واسط و بصره است.

۲. ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۱۲.

۳. دهکده میان منطقه بغداد و مدائن که در دوره عباسیان شهر مهمی بوده است.

۴. ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۱۵.

۵. همان، ص ۲۲۳؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۸، ص ۲۱۱.

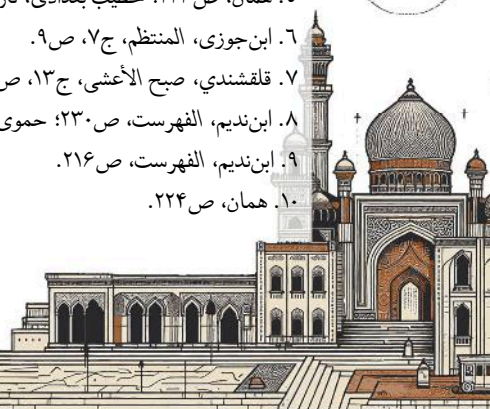
۶. ابن جوزی، المنتظم، ج ۷، ص ۹.

۷. قلقشندي، صبح الأعشى، ج ۱۳، ص ۶۴؛ مقریزی، المواعظ والاعتبار، ج ۲، ص ۵۰.

۸. ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۳۰؛ حموی، معجم الأدباء، ج ۴، ص ۳۴۱.

۹. ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۱۶.

۱۰. همان، ص ۲۲۴.

۲۰	فی ما یتحتاج الیه الکتاب والعمال و غیرهم من علم الحساب	محمد بن محمد بن یحیی بن اسماعیل بن عباس (۳۸۸ق)	ابوالوفاء بوزجانی، حاسب. آن مقدار صنعت حساب داری را که کارگزاران منشیان بدان نیاز مندند، تدوین نموده. ^۱
۲۱	للأعمال السلطانية ورسوم الحساب الديوانية	ابوالوفاء بوزجانی ^۲	
۲۱	الخراج	محمد بن محمد بن سهل (۴۳۲ق)	أبو الفرج الشلحي ^۳ عکبری، ^۴ کاتب و از فضلاء. ^۵
۲۲	الخراج	محمد بن ایوب مدائنی (۴۴۸ق)	ابوطالب، وزیر، عمید رؤساء، کاتب بغدادی. ^۶
۲۳	الخراج	حسین بن عبدالله السمري (قرن ۵)	أبو عبد الله، از کُتاب. ^۷ در فهرست ابن ندیم (۴۳۸ق) و دیگر آثار تاریخی، ذکری از این کتاب نیامده و اولین بار ابن ماکولا (۴۷۵ق) از این کتاب نام برده. به نظر می‌رسد که تألیف این کتاب، بین ۴۳۸-۴۷۵ق بوده است.
۲۴	مفتاح المعاملات فی الحساب	محمد بن ایوب طبری (۴۸۵ق)	ابوجعفر حاسب، ریاضیدان و منجم و از مردم طبرستان. ^۸

۱. ابن الساعی، الدر الثمین فی أسماء المصنفین، ص ۱۷۶.
۲. الزهرانی، النفقات و ادارتها فی الدولة العباسية، ص ۴۷۵.
۳. قریه‌ای از قرای عکبری است.
۴. شهرکی است بر دجله، ده فرسنگ بالاتر از بغداد.
۵. ابن الساعی، الدر الثمین فی أسماء المصنفین، ص ۱۳۲؛ ذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۲۹، ص ۱۱۶-۱۱۷.
۶. ابن الفوطی، مجمع الآداب فی معجم الألقاب، ج ۲، ص ۴۸۱؛ ذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۹، ص ۷۱۴.
۷. ابن ماکولا، الإكمال فی رفع الازتیاب عن المؤلف، ج ۴، ص ۸۲۹؛ حموی، معجم البلدان، ج ۳، ص ۲۴۶.
۸. زرکلی، اعلام، ج ۶، ص ۲۷۱.

نتیجه گیری

با توجه به مطالب بیان شده در باب گونه‌های مالیه‌نگاری، سه‌گونه اصلی نگارش‌های مالی مسلمانان در ارتباط با تک‌نگاری‌های مالی، عبارت‌اند از: تک‌نگاری‌های مالی فقهی - حدیثی، تک‌نگاری‌های مالی تاریخی - وقایع‌نگاشتی و تک‌نگاری‌های مالی سیاسی - اداری. دوگونه دیگر مالیه‌نگاری نیز به نسبت بسیار کمتر مورد توجه نویسندگان متکلم و ادیب بوده‌است. این آثار، تک‌نگاری‌های مالی - کلامی و تک‌نگاری‌های مالی - ادبی هستند.

نیازهای تقنینی درباره مسائل فقه مالی حکومت و جامعه اسلامی، از مهم‌ترین عوامل نگارش تک‌نگاری‌های مالی فقهی - حدیثی است. علم‌الأخبار و خبرنگاری، مهم‌ترین عامل در نگارش تک‌نگاری‌های مالی تاریخی - وقایع‌نگاشتی است و فتوح، به‌عنوان یک عامل زیربنایی در به‌وجود آمدن مسئله خراج و متعاقب آن، بحث سیاسی و حکومتی بودن آن به‌عنوان یکی از منابع مالی دولت اسلامی، و ازسوی دیگر، نیازهای ناشی از اداره حکومت در ارتباط با مباحث حساب دیوانی، باعث رویکرد حاکمیت و به‌تبع آن، وزیران، کاتبان و حاسبان، به بحث خراج و حساب و تدوین آثار مرتبط با آنها شد.

مهم‌ترین مسائل و موضوعات مالی در تک‌نگاری‌های مالی فقهی - حدیثی، شامل: منابع مالی، پیشه‌ها و صناعات، عقود، قراردادها و معاملات و مالکیت خصوصی است و در تک‌نگاری‌های مالی تاریخی - وقایع‌نگاشتی، شامل: مسائلی همچون: خراج، صنایع، تجارت، بازار، مکاییل و موازین، دینار و درهم و اقطاع است و در تک‌نگاری‌های مالی سیاسی - اداری شامل: موضوع خراج، بیت‌المال و حساب بوده است.

مؤلفان تک‌نگاری‌های حدیثی با رویکرد و نگاه فقهی - کاربردی، نویسندگان تک‌نگاری‌های مالی تاریخی - وقایع‌نگاشتی با دو رویکرد تاریخی - اقتصادی و محلی - جغرافیایی نسبت به مسائل مالی، و نویسندگان تک‌نگاری‌های مالی سیاسی - اداری با رویکردی سیاسی - اجرایی، دست به تألیف این آثار زده‌اند.

روش نگارش تک‌نگاری‌های مالی فقهی - حدیثی، روایی - اسنادی با تأکید بر سلسله روایت است و روش تک‌نگاری‌های مالی تاریخی - وقایع‌نگاشتی، تاریخی و توصیفی به‌صورت ذکر وقایع و حوادث تاریخی است و روش تک‌نگاری‌های مالی سیاسی - اداری، توصیفی و غیراسنادی نزدیک به سبک نگارش کتاب‌های دیوان‌سالاری و وزرا بوده است.

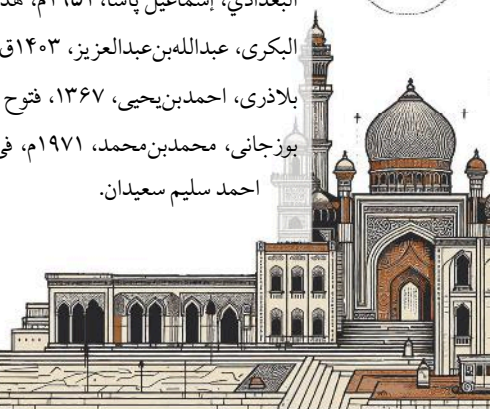

تک‌نگاری‌های مالی فقهی - حدیثی با هدف تطبیق مسائل مالی با قوانین و احکام شرعی و تشریح احکام مالی در ارتباط با حکومت و اجتماع، تک‌نگاری‌های مالی تاریخی - وقایع‌نگاشتی با هدف اخبارنویسی و تاریخ‌نگاری و ثبت اثری تاریخی در مورد مسائل مختلف مالی، و نیز تک‌نگاری‌های مالی سیاسی - اداری با هدف عملی و کاربردی برای عاملان خراج و ارائه راهکارهای اداری برای حکام و فرمانروایان، به‌نگارش درآمده‌اند.

تک‌نگاری‌های مالی فقهی - حدیثی، نسبت به تک‌نگاری‌های مالی سیاسی - اداری و تاریخی - وقایع‌نگاشتی، از وثاقت بیشتری برخوردار هستند؛ چراکه فقها، به‌عنوان افراد مرجع و قابل اعتماد دستگاه خلافت و مردم، در ارتباط با احکام دین، از نویسندگان اصلی این آثار به‌شمار می‌روند. بنابراین، چون این آثار جنبه کاربردی و عملی جهت اجرای شرعیات جامعه اسلامی را داشته‌اند، از اغراض شخصی به‌دور مانده‌اند.

- ابن خلدون، ۱۴۰۸ق/۱۹۸۸م، دیوان المبتدأ والخبر، المحقق: خليل شحادة، بيروت، دار الفكر.
- ابن شعبه حرّانی، حسن بن علی، ۱۴۲۳ق، تحف العقول، بيروت، مؤسسة الأعلمي للمبوعات.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، ۱۳۵۳، معالم العلماء، عباس اقبال، طهران، بی نا.
- ابن نقطة، محمد بن عبد الغني، ۱۴۱۰ق، إكمال الإكمال، المحقق: عبد القیوم عبد ریب، مكة، جامعة أم القرى.
- ابن السّاعي، علي بن أنجب، ۱۴۳۰ق/۲۰۰۹م، الدر الثمين في أسماء المصنفين، تحقيق: أحمد شوقي، تونس، دار الغرب الإسلامي.
- ابن الفوطي، عبد الرزاق بن أحمد، ۱۴۱۶ق، مجمع الآداب في معجم الألقاب، المحقق: محمد الكاظم، إيران، وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي.
- ابن جوزي، عبد الرحمن بن علي، ۱۳۵۸، المنتظم، ج ۷، بيروت، دار صادر.
- ابن زنجويه، حميد بن مخلد، ۱۴۰۶ق/۱۹۸۶م، الأموال، تحقيق: شاکر ذيب فياض، السعودية، مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية.
- ابن شبة، عمر بن شبة، ۱۳۹۹ق، تاريخ المدينة، حققه: فهمي محمد شلتوت، ج ۱، جدة، طبع السيد حبيب محمود أحمد.
- ابن طقطقي، محمد بن طباطبا، ۱۴۱۸ق/۱۹۹۷م، الفخري في الآداب السلطانية، المحقق: عبد القادر محمد، بيروت، دار القلم العربي.
- ابن عساکر، ۱۴۱۵ق/۱۹۹۵م، تاريخ مدينة دمشق، المحقق: عمرو بن غرامة العمري، ج ۱، بی جا، دار الفكر.
- ابن كثير، ۱۴۰۸ق/۱۹۸۸م، البداية والنهاية، محقق: علی شیری، بی جا، دار احیاء التراث العربي.
- ابن ماکولا، علي بن هبة الله، ۱۴۱۱ق/۱۹۹۰م، الإكمال في رفع الاریاب عن المؤلف، بيروت، دار الكتب العلمية.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، ۱۳۶۶، الفهرست، ترجمه: محمدرضا تجدد، تهران، امیرکبیر.
- أبو عاصم بشير، ضيف بن أبي بكر، ۱۴۲۹ق/۲۰۰۸م، مصادر الفقه المالكي، بيروت، دار ابن حزم.
- أبو عبيد، الفاسم بن سلام، بی تا، الأموال، المحقق: خليل محمد هراس، بيروت، دار الفكر.
- ابی یوسف، یعقوب بن ابراهيم، بی تا، الخراج، بيروت، دار المعرفة.
- ابی بکر خلیل، أحمد بن محمد، ۱۴۰۷ق، الحث على التجارة والصناعة والعمل والإنكار، تصنيف: محمود بن محمد الحداد، الرياض، دار العاصمة.
- البغدادی، إسماعیل باشا، ۱۹۵۱م، هدية العارفين، ج ۱، بيروت، دار إحياء التراث العربي.
- البكري، عبد الله بن العزيز، ۱۴۰۳ق، معجم ما استعجم، بيروت، عالم الكتب.
- بلاذري، احمد بن يحيى، ۱۳۶۷، فتوح البلدان، ترجمه: محمد توكل، بی جا، نقره.
- بوزجاني، محمد بن محمد، ۱۹۷۱م، في ما يحتاج اليه الكتاب والعمال وغيرهم من علم الحساب، ج ۱، عمان، چاپ احمد سليم سعيدان.

جهشیاری، محمدبن عبدوس، ۲۰۰۴م، الوزراء والكتاب، تحقيق: مصطفى السقا وديگران، قاهره، شركة الأمل للطباعة و النشر.

حرّ عاملی، محمدبن الحسن، ۱۴۰۹ق، وسائل الشيعة، بی‌جا، مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث.

حموی، ۱۹۹۵م، معجم البلدان، ج ۱، بیروت، دار صادر.

حموی، ۱۴۱۱ق/۱۹۹۱م، معجم الأدباء، ج ۴ و ۸، بیروت، دار الکتب العلمیة.

خطیب بغدادی، أحمدبن علی، ۱۴۱۷ق، تاریخ بغداد، تحقيق: مصطفى عبدالقادر، بیروت، دار الکتب العلمیة.

خوارزمی، محمدبن أحمد، بی‌تا، مفاتیح العلوم، المحقق: إبراهيم الأبياري، بی‌جا، دار الکتب العربیة.

ذهبی، محمدبن أحمد، ۱۴۱۳ق/۱۹۹۲م، الکاشف فی معرفة من له رواية في الكتب الستة، المحقق: محمد عوامة

أحمد، جدة، دار القبلة للثقافة الإسلامية، مؤسسة علوم القرآن.

ذهبی، محمدبن أحمد، ۲۰۰۳م، تاریخ الإسلام، المحقق: بشار عوّد معروف، بی‌جا، دار الغرب الإسلامي.

ذهبی، محمدبن أحمد، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م، سیر أعلام النبلاء، القاهرة، دار الحدیث.

رضوی، سید ابوالفضل، ۱۳۸۸، «درآمدی بر تاریخ‌نگاری اقتصادی»، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام،

سیستان، شماره ۵.

زکلی، خیرالدین بن محمود، ۱۹۶۹م، اعلام، ج ۱، ۲، ۳ و...، بیروت، بی‌نا.

الزهرانی، ضعیف‌الله یحیی، ۱۴۰۶ق/۱۹۸۶م، النفقات وادارتها فی الدولة العباسیة، مکه، مكتبة الطالب الجامعة.

شیخ صدوق، محمدبن علی، ۱۳۸۶ق/۱۹۶۶م، علل الشرائع، النجف، المكتبة الحیدریة.

شیخ صدوق، محمدبن علی، ۱۴۱۷ق، الأمالی، تحقيق: قسم الدراسات الإسلامية، قم، مؤسسة البعثة.

شیخ صدوق، محمدبن علی، ۱۳۶۷، من لا یحضره الفقیه، ترجمه: علی‌اکبر غفاری و دیگران، ج ۱، ۲، ۳ و...،

تهران، صدوق.

صابی، هلال‌بن المحسن، ۱۹۸۶م، رسوم دار الخلافة، المحقق: میخائیل عواد، بیروت، دار الرائد العربی.

طبری، محمدبن ایوب، ۱۳۴۹، مفتاح المعاملات، تصحیح: محمدامین ریاحی، بی‌جا، بنیاد فرهنگ ایران.

طبری، محمدبن جریر، ۱۴۰۷ق، تاریخ الأمم والملوک، ج ۱، بیروت، دار الکتب العلمیة.

طوسی، محمدبن الحسن، ۱۳۶۵، تهذیب الأحکام، ج ۱، ۲، ۳ و...، تهران، دار الکتب الاسلامیة.

طوسی، محمدبن الحسن، ۱۳۷۵ق، الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، نجف، مطبعة النجف.

طوسی، محمدبن الحسن، بی‌تا، الفهرست، بذیله: کتاب نضد الايضاح محمدبن محسن الفیض الکاشرانی، کتاب

ایضاح الاشتباء، للعلامة الحلی (فهرست کتب الشيعة للشيخ طوسی)، بی‌جا، بی‌نا.

طهرانی، آقابزرگ، بی‌تا، الذریعة، بیروت، دار الاضواء.

عزیزی، حسین، ۱۳۹۱، نقد و بررسی منابع تاریخ فتوح، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

علامه‌حلی، الحسن بن یوسف، ۱۴۱۷ق، خلاصة الأقوال فی معرفة الرجال، التحقيق: الشيخ جواد القیومی، بی‌جا،

مؤسسة نشر الفقاهة.

فانديك، ادوارد كرنيليوس، ۱۳۱۳ق/۱۸۹۶م، اكتفاء القنوع بما هو مطبوع، صححه و زاد عليه: السيد محمد علي البيلاوي، مصر، مطبعة التأليف (الهلال).

قدامة بن جعفر، ۱۹۸۱م، الخراج و صناعة الكتابة، بغداد، دار الرشيد.

قرشي، يحيى بن آدم، بي تا، الخراج، بيروت، دار المعرفة.

القزويني، زكريا بن محمد، بي تا، آثار البلاد و أخبار العباد، بيروت، دار صادر.

قفطي، علي بن يوسف، ۱۴۲۶ق/۲۰۰۵م، إخبار العلماء بأخبار الحكماء، محقق: إبراهيم شمس الدين، بيروت، دار الكتب العلمية.

قلقشندي، أحمد بن علي، ۱۹۸۷م، صبح الأعشى، ج ۶، دمشق، دار الفكر.

قمي، حسن بن محمد، ۱۳۶۱، تاريخ قم، ترجمه: حسن بن عبد الملك قمي، تصحيح: سيد جلال الدين طهراني، تهران، توس.

كرمر، جونل، ۱۳۷۵، احياى فرهنگى در عهد آل بويه: انسان گرایی در عصر رنسانس اسلامى، ترجمه: محمد سعيد حنايى كاشانى، تهران، بي تا.

كليني، ۱۴۰۷ق، الكافي، محقق: علي اكبر غفاري و محمد آخوندي، ج ۱، ۲ و ۳، تهران، دار الكتب الاسلامية.

گردیزی، عبدالحی بن ضحاک، ۱۳۶۳، تاریخ گردیزی، تصحیح: عبدالحی حبیبی، تهران، دنیای کتاب.

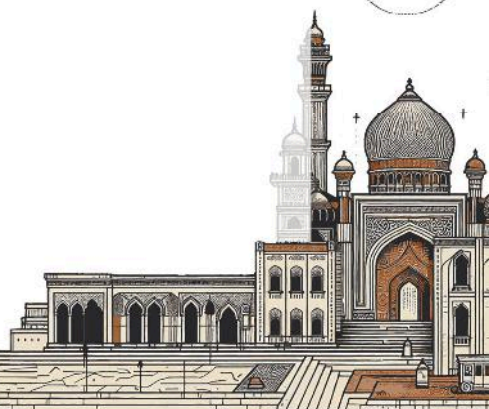
مسعودی، علی بن حسین، ۱۳۶۵، التنبیه و الاشراف، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

مسعودی، علی بن حسین، ۱۳۸۲، مروج الذهب، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، ج ۱ و ۲، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

مقریزی، أحمد بن علي، ۱۴۱۸ق، المواعظ والاعتبار، ج ۲، بيروت، دار الكتب العلمية.

نجاشی، احمد بن علي، بي تا، الرجال، بی جا، مرکز نشر کتاب.

يعقوبی، احمد بن ابی يعقوب، ۱۳۷۱، تاریخ یعقوبی، ترجمه: محمد ابراهیم آیتی، ج ۱ و ۲، بی جا، انتشارات علمی و فرهنگی.

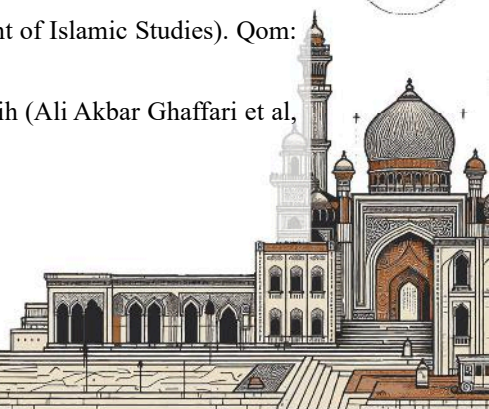
References

- Ibn Khaldun. (1988). *Diwan al-mobtada' va al-khabar* (Ed. Kh. Shehadeh). Beirut: Dar al-Fekr.
- Ibn Sho`bah Harrani, H. I. A. (2002). *Tohaf al-oqul*. Beirut: Al-Alami Institute.
- Ibn e- Shahr Ashub, M. I.A. (1874). *Moa'alem al-Olama'*, Abbas Eqbal. Tehran: (s.l.).
- Ibn Noqtah, M. I. A. G. (1989). *Ekmal al-Ekmal*, Abdol Qayyum Abd e- Raib. Mecca: Umm al-Qora University.
- Ibn Al-Sa'ei, A. I.A. (2009). *Al-dorar al-thameen fi asma al-mosannaf* (Ed. Ahmad Showqi). Tunisia: Dar al-Gharb al-Eslami.
- Ibn al-Futi, A. R. I. A. (1995). *Majma' al adab fi mo' jam al alqab* (Ed. Mohammad al-Kazem). Iran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Ibn Jowzi, A. R. I. A. (1979). *Al-motazam* (Vol. 7). Beirut: Dar e- Sader.
- Ibn Zangawiyah, H. I. M. (1986). *Money* (Ed. Shaker Fayyaz). Saudi Arabia: Malek Faisal Center for Research and Islamic Studies.
- Ibn Shobah, O. I. S. (2020). *History of Medina* (Ed. Fahim Mohammad Shaltut, Vol. 1). Jaddeh: Habib Mahmoud Ahmad Publications.
- Ibn Taqtaki, M. I. T. (1997). *Al-fakhri fi al-adab al-sultaniyah* (Ed. Abdol Qadir Mohammad). Beirut: Dar al-Qalam al-Arabi.
- Ibn Asaker. (1995). *History of the city of Damascus* (Ed. Amr ibn Gharameh al-Amrawi, Part 1), (s.l.): Dar al-Fekr.
- Ibn Kathir. (1988). *Al- bedayah va al- nahayah* (Ed. Ali Shiri), s.l: Ehya al- Torath al-Arabi.
- Ibn e- Makula, A. I. H. (1990). *Al-ekmaal fi raf' al-ertiyab an al-mo'talef*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah.
- Ibn e- Nadim, M. I. I. (1987). *Al-Fehrest* (Mohammad Reza Tajadod, Trans.). Tehran: Amir Kabir Publications.
- Abu Asem Bashir, Z. I. A. B. (2008). *Sources of maleki jurisprudence*. Beirut: Dar e- Ibn e- Hazm.
- Abu Obaid, Q. I. S. (n. d.). *Al-amval* (Ed. Khalil Mohammad Harass). Beirut: Dar al-Fekr.
- Abu Yusef, Y. I. E. (n. d.). *Al-kharaj*. Beirut: Dar al-Ma'refah.
- Abi Bakr Khalal, A. I. M. (1986). *Encouragement to trade, industry, work, and denial* (Ed. Mahmoud ibn Mohammad al-Haddad). Riyadh: Dar al-Asemah.

- Al-Baghdadi, I. P. (1951). *Hadiyat al-areifin* (Vol. 1). Beirut: Ehya al- Torath al-Arabi.
- Al-Bakri, A. I. A. (1982). *Mo'jam mosta'jam*. Beirut: Alem al- Kotob.
- Belazari, A. I. Y. (1988). *Fotuh al-boldan* (Mohammad Tawakkol, Trans.). s.l., Noqreh.
- Bozjani, M. I. M. (1971). *Why do the writers, workers, and others need the science of arithmetic* (Vol. 1). Oman: Ahmad Salim Sa'eidan.
- Jahshiari, M. I. A. (2004). *The ministers and eriters* (Ed. Mostafa Al-Saqqa., et al). Cairo: Al-Amal Publications.
- Horr Ameli, M. I. H. (1988). *Wasa'el al-shi'ah*. s.l.. Al- al- Bayt Institute, Ehya al-Torath.
- Hamawi. (1995). *Mo'jam al-boldan* (Vol. 1). Beirut: Dar e- Sader.
- Hamawi, (1991). *Mo'jam al-odaba* (Vols. 4 - 8). Beirut: Dar al-Kotob - al-Elmiyah.
- Khatib Baghdadi, A. I. A. (1996). *History of Baghdad* (Ed. Mostafa Abdol Qadir). Beirut: Dar al-Kotob Al-Elmiyah.
- Khwarazmi, M. I. A. (n.d.). *Mafatih al-olum* (Ed: Ebrahim Al-Abyari). s.l. Dar Al-Ketab al-Arabi.
- Zahabi, M. I. A. (1992). *Al-kashef fi ma'refat man laho ravayata fi al kotob al-sonnah* (Ed: Mohammad Awama Ahmad). Jaddeh: Dar al-Qeblah, Qoranic Science Institute.
- Zahabi, M. I. A. (2003). *History of Islam* (Ed: Bashar Awad Marouf). s.l. Dar al-Qarb al-Eslami.
- Zahabi, M. I. A. (2006). *Seir e-A'lam al-nabla'*. Cairo: Dar al-Hadith.
- Razavi, S. A. (2009). "An introduction to the economic history". *Journal of the History of Iran and Islam*, Sistan, No 5.
- Zarakli, Kh. I. M. (1969). *A'lam* (Vols. 1, 2, 3..). Beirut: (s.l.).
- Al-Zahrani, D. A. Y. (1986). *Expenditures and their Management in Abbasid Empire*. Mecca: Maktabt al-Taleb al-Jameah.
- Sheikh Saduq, M. I. A. (1966). *Elal al-shara'e'*. Najaf: Maktabat al-Heidariyah.
- Sheikh Saduq, M. I. A. (1996). *Al-amali* (Ed. Department of Islamic Studies). Qom: Al-Be'thah Institute.
- Sheikh Saduq, M. I. A. (1988). *Man la yahzaroho al-faqih* (Ali Akbar Ghaffari et al, Trans. Vols. 1, 2, 3...). Tehran: Saduq.

- Saabi, H. I. M. (1986). Tadtions of caliphate (Ed. Mikhail Awad). Beirut: Dar al-Raed al-Arabi.
- Tabari, M. I. A. (1970). Key to trades (Ed. Mohammad Amin Riahi). s.l. Bonyad Farhang.
- Tabari, M. I. J. (1986). History of nations and monarchs (Vol. 1). Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah.
- Tousi, M. I. A. H. (1986). Tahzeeb al-ahkam (Vols. 1, 2, 3 and...). Tehran: Dar al-Kotob al-Eslamiyah.
- Tousi, M. I. A. H. (1996). Al-estebsar fi ma ekhtalaf men al-akhbar. Najaf: Najaf Publications.
- Tousi, M. I. A. H. (n.d). Al-fehrest, An index of shiite books by Sheikh Tousi. (s.l.).
- Tehrani, Aqabzorg. (n.d). Al-zari'ah. Beirut: Dar al-awza.'
- Azizi, H. (2012). Criticism and analysis of the sources of the history of conquests. Qom: Hozeh and University Institute.
- Allameh Helli, A. H. I. Y. (1996). Kholasat al- aqval fi marefat al- rejal (Ed. Sheikh Javad al-Qayumi). s.l. Al-Faqaha Institute.
- Vandyck, E. C. (1896). Ektefa al qonu' be ma hova matbu' (Ed. Sayed Mohammad Ali al-Beblawi). Egypt: Al-Helal.
- Qodama ibn Jafar. (1981). Al-Kharaj va sana'at al- ketabah. Baghdad: Dar al-Rashid.
- Qoreishi, Y. I. A. (n.d). Al-kharaj. Beirut: Dar al-Ma'refah.
- Al-Qazwini, Z. I. M. (n.d). Athar al-belad va akhbar al-ebad. Beirut: Dar e- Sader.
- Qefti, A. I. Y. (2005). Akhbar al-olama be akhbar al-hokama (Ed. Ebrahim Shamsoddin). Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah.
- Qalqashandi, A. I. A. (1987). Sobh al-a'sha (Vol. 6). Damascus: Dar al-Fekr.
- Qomi, H. I. M. (1982). History of Qom (Hassan ibn Abdol Malek Qomi, Trans., Ed. Seyed Jalaaladdin Tehrani). Tehran: Tous.
- Kermer, J. (1996). Cultural revival in Buyid era: Humanism in the Islamic Renaissance era (Mohammad Saeed Hanaei Kashani, Trans.). Tehran: (s.l.).
- Koleini. (1986). Al-Kafi (Ed. Ali Akbar Ghaffari & Mohammad Akhundi, Vols. 1, 2, 3). Tehran: Dar al-Kotob al-Eslamiya.
- Gardizi, A. I. Z. (1984). History of Gardizi (Ed. Abdolhay Habibi). Tehran: Donyaye Ketab.
- Masoudi, A. I. H. (1986). al-Tanbih va al- ashraf (Abolqasem Payandeh, Trans.). Tehran: Elmi Farhangi Publications.

- Masoudi, A. I. H. (2003). *Morouj al-zahb* (Abol Qasem Payandeh, Trans., Vols. 1, 2). Tehran: Elmi Farhangi Publications.
- Moghrizi, A. I. A. (1997). *Al-Mavaez va al- e'tebar* (Vol. 2). Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiya.
- Najashi, A. I. A. (n.d). *Al- rejal*. s.l. Center of Book Publication.
- Yaqoubi, A. I. A. Y. (1992). *Tarikh e-Yaqoubi* (Mohammad Ibrahim Ayati, Trans., Vols.1, 2). s.l. Elmi Farhangi Publications.

سال بنیست و چهارم شماره نود و ششم دی ۱۴۰۳

